

**PART II - LES FONTS LITÉRÀRIES ANTIGUES,
EPIGRÀFIQUES I NUMISMÀTIQUES.**

II - LES FONTS LITERÀRIES ANTIGUES, EPIGRÀFIQUES I NUMISMÀTIQUES.

INTRODUCCIÓ.

El Camp de Tarragona és un territori que apareix citat amb relativa freqüència a les fonts literàries antigues especialment mitjançant les diverses al·lusions que els autors clàssics fan a l'antiga ciutat de *Tarraco*, donada la gran importància que aquesta ostentà al llarg de tota l'Antiguitat¹.

Les fonts clàssiques es refereixen també, tot i que en menor grau, a l'anomenada *regio Kessetania* (és a dir, el territori ocupat pel *populus Kessetanus*), de la qual formarien part les actuals comarques del Camp de Tarragona. Es tractaria d'una ampla franja territorial de límits difícils d'establir, doncs les fonts literàries contenen molt poques referències (fonamentalment, **Plini** i **Ptolomeu**) i les que ens donen són poc explícites en relació a la seva extensió territorial. Malgrat la manca d'informació a les fonts literàries antigues, tots els indicis semblen indicar, tal i com veurem amb més detall al proper capítol, que aquest territori cessedà comprenia, *grosso modo*, una extensa àrea que, a més d'abastar les tres comarques en que, actualment, està dividida la gran plana litoral del Camp de Tarragona, inclouria les de l'Alt i Baix Penedès i el Garraf. La *regio Kessetania*, tindria plena continuïtat durant l'època romana, doncs els seus suposats límits es mantindrien, marcant el *territorium* de la *ciuitas* de *Tarraco*.

Aquest segon capítol del present estudi dedicat a les fonts literàries, epigràfiques i numismàtiques constarà de quatre parts. Al llarg de les tres primeres, recollirem els diversos textos literaris antics que fan referència directa al Camp de Tarragona, és a dir, que parlen de la ciutat de *Tarraco* o de la *regio Kessetania* (les úniques mencions possibles a les fonts), d'època tardo-republicana romana (la cronologia abordada en aquest treball), ens aproximarem a l'epigrafia tarragonina del període tardo-republicà, sense oblidar la realitzada sobre *instrumentum domesticum*, i també ens endinsarem en la problemàtica existents entorn a la seca de *Kese-Tarraco*. Respecte a l'apartat dedicat a les fonts epigràfiques, hem d'assenyalar que ens ha semblat improcedent realitzar un inventari del material epigràfic existent a la ciutat de Tarragona, doncs, a més de que requeriria una extraordinària anàlisi que ens desviaria completament dels nostres objectius primordials, al constituir en si mateix un monumental treball de Tesi, existeix un catàleg sistemàtic de les inscripcions trobades a la ciutat i els seus voltants realitzat per l'eminent epigrafista **G. Alföldy**, que fou publicat a Berlín l'any 1975 amb el títol de *Die römischen Inschriften von Tarraco* (RIT). A més, els professors **G. Fabré**, **M. Mayer** i **I. Rodà** estan preparant els volums corresponents a les comarques tarragonines de la seva obra *Inscriptions romaines de Catalogne* (IRC), de la que ja han sortit publicats, de manera progressiva des del 1984, els volums referents a les províncies de Barcelona, Lleida i Girona. En conseqüència, hem optat per recollir únicament els epígrafs datables en època tardo-republicana, marc cronològic del present treball, i per integrar directament les informacions que ens atorga el *corpus* epigràfic tarragoní, compilat per **Alföldy**, dins la quarta part d'aquest capítol, la darrera, en la qual, a partir de la informació aportada per aquests testimonis literaris, epigràfics i numismàtics realitzarem un balanç dels fets que esdevingueren a la nostra zona d'estudi al llarg del període cronològic

---

¹ Els professors **V. Bejarano** i **J. Martínez Gázquez** han estudiat les mencions contingudes a les fonts literàries antigues sobre *Tarraco* a dos magnífics articles publicats al *Butlletí d'Arqueologia de la R.S.A.T.* Veure: J. Martínez Gázquez, "Tarragona y los inicios de la romanización de Hispania", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 4-5 (1982-83), pp. 73-86; V. Bejarano, "Tarragona en la literatura latina", *ibidem*, pp. 281-298.

triat, els quals posarem en relació amb la resta d'actuacions de Roma als territoris hispànics, quelcom que possibilitarà una aproximació als aspectes més notables del procés de conquesta i d'ocupació d'*Hispania* i, molt especialment, del quadrant nord-est de la Península Ibèrica.

1.- LES FONTS LITERÀRIES ANTIGUES ENTORN AL CAMP DE TARRAGONA.

Com ja hem comentat, les referències realitzades per les fonts literàries antigues al Camp de Tarragona, mitjançant les al·lusions a la *regio Kessetania* i, molt especialment, a la ciutat de *Tarraco* (l'aparició d'aquest topònim és l'única que ens pot certificar sense cap mena de dubte que s'està fent referència directa al Camp), són relativament nombroses, però no començaran a aparèixer fins a l'any 218 a.C., després de que els Escipions convertissin *Tarraco* en la principal base militar romana.

Hem de deixar clar, que només ens ocuparem d'aquelles cites que fan referència al període tardo-republicà i augustià, seguint els límits cronològics establerts a l'inici d'aquest treball i, per tant, prescindirem de les referències que parlen de moments alto-imperials i tardo-antics.

També cal remarcar l'extremada prudència que hem intentat tenir a l'hora de detallar la procedència de les traduccions utilitzades dels fragments dels autors clàssics que hem recollit, quelcom que considerem de vital importància ja que les traduccions no sempre coincideixen i, generalment, existeixen importants diferències entre les diverses edicions d'un mateix text².

1.1.- Aviè, *Ora Maritima*.

Com acabem de dir, els historiadors greco-llatins no es fixaren massa en els habitants de les costes de la Península Ibèrica fins a la II Guerra Púnica i la subsegüent ocupació romana. Malauradament, les descripcions anteriors a aquest conflicte bèl·lic, fetes fonamentalment per geògrafs grecs, s'han perdut gairebé en la seva totalitat i únicament ens han arribat alguns fragments copiats i reinterpretats per autors tardo-antics.

Aquest és el cas del poema de l'*Ora Maritima* de **Ruf Fest Aviè**, un autor del s. IV d.C., nascut a *Volsinii* (Etrúria) vers el 340 d.C., que té com a base fonamental un periple escrit aproximadament a finals del s. VI a.C. o principis del V a.C., que constitueix, en opinió de la major part dels experts, el text més antic conegut sobre la Península Ibèrica. Aquest antic periple, oferia una descripció del litoral oriental de la Península Ibèrica des de *Tartessos* fins a *Massalia*³.

L'origen del susdit periple encara no està gens clar. Segons **A. Schulten**, el periple en el qual es basa l'*Ora Maritima*, seria de procedència massaliota, i, concretament, ho identifica amb el *Periple d'Eutimenes de Marsella*, escrit cap al 509 a.C.⁴. D'altra banda, **A.**

---

² Cal dir que per a la realització d'aquest apartat del treball s'han fet servir també les valuoses *Fontes Hispaniae Antiquae* d'**A. Schulten** (Barcelona 1922-1954): **A. Schulten**, *Fontes Hispaniae Antiquae I: Avieno, Ora Marítima (Periplo Massaliota del siglo VI a.C.) junto con los demás testimonios anteriores al año 550 a.C.*, Barcelona 1922; *Idem*, *Fontes Hispaniae Antiquae III: Las Guerras del 237-154 a. de J.C.*, Barcelona 1935; *Idem*, *Fontes Hispaniae Antiquae IV. Las Guerras del 154-72 a. de J.C.*, Barcelona 1937; *Idem*, *Fontes Hispaniae Antiquae V. Las Guerras del 72-19 a. de J.C.*, Barcelona 1940; *Idem*, *Fontes Hispaniae Antiquae VII: Geografía de Iberia*, Barcelona 1952; *Idem*, *Fontes Hispaniae Antiquae VIII. Las fuentes desde César hasta el siglo V d. de J.C.*, Barcelona 1954.

³ Sobre la figura d'**Aviè** i la seva *Ora Maritima* podeu consultar: **A. Schulten**, *Fontes Hispaniae Antiquae I: Avieno, Ora Marítima (Periplo Massaliota del siglo VI a.C.) junto con los demás testimonios anteriores al año 550 a.C.*, Barcelona 1922; **A. Ubieta Arteta**, "Anotaciones a Avieno y su Ora Marítima", *Miscelánea Pericot*, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia, 6, València 1969, pp. 187-191; **P. Villalba i Varneda**, "El text crític de l'Ora Marítima d'Aviè", *Faventia*, 7/1 (1985), pp. 33-45; *Idem*, "La Qüestió Aviena", *ibidem*, 7/2 (1985), pp. 61-67; **J. Garzón**, "En torno a Rufo Festo Avieno", *Memorias de Historia Antigua*, VII (1986), pp. 147-149; **M. Salinas Frías**, "La *Ora Marítima* de R. Festo Avieno, una obra literaria del siglo IV", *In Memoriam J. Cabrera Moreno*, 1992, pp. 463-478; **C. Codoñer** (ed.), *Historia de la literatura latina*, Cátedra, Madrid 1997, pp. 496-497.

⁴ **A. Schulten**, *Fontes Hispaniae Antiquae I: Avieno, Ora Marítima (Periplo Massaliota del siglo VI a.C.) junto con los demás testimonios anteriores al año 550 a.C.*, Barcelona 1922, p. 12.

Blázquez opina que la base de l'*Ora Maritima* estaria al *Periple d'Himilcò*, escrit entre el 535 i el 480 a.C., d'origen cartaginès, i, posteriorment, traduït al grec⁵. Investigacions més recents han demostrat que **Aviè** utilitzà informacions procedents de diversos autors, principalment dels ss. VI al II a.C., i que, per tant, no es basà en una única font⁶.

La utilització de l'*Ora Maritima* com a font històrica es realment complicada. El text es troba ple d'interpolacions (és a dir, barreja dades del litoral hispànic que es remunten als ss. VI i V a.C., herència directa de l'antic periple, amb dades d'èpoques posteriors que el poeta introdueix), i de figures retòriques i llicències poètiques típiques d'un escrit literari sense pretensions científiques, que, sens dubte, no posseeix la fiabilitat i l'exactitud d'una obra realitzada per un geògraf o per un matemàtic (**Fig. 13**)⁷.

Figura 13. La Península Ibèrica segons l'*Ora Maritima* d'Aviè (segons **A. Schulten** amb variacions d'**A. García Bellido**).

Per al nostre estudi, resulta especialment interessant el fragment que descriu la costa entre el riu Ebre i *Barcino* (actual Barcelona), en el qual ja trobem una referència a la ciutat de *Tarraco*. En aquesta descripció se'ns diu, *grosso modo*, que entre les arenes d'una llarga platja, en una època anterior s'alçà la ciutat de *Salauris* i l'antiga *Callipolis*, i que, més enllà de la susdita platja, venia *Tarraco* i *Barcino*, «*Post haec harenae plurimo tractu iacent, / per quas Salauris oppidum quondam stetit, / in quis et olim prisca Callipolis fuit, / Callipolis illa < quae per altam > moenium / proceritatem et celsam per fastigia / subibat auras, quae laris uasti ambitu / latere ex utroque piscium semper ferax / stagnum imprimebat. Inde Tarraco oppidum / et Barcilonum amoena sedes ditium, / nam pandit illic tuta portus brachia, / uuetque semper dulcibus tellus aquis*» (**Aviè**, *Or. marit.* 512-519)⁸.

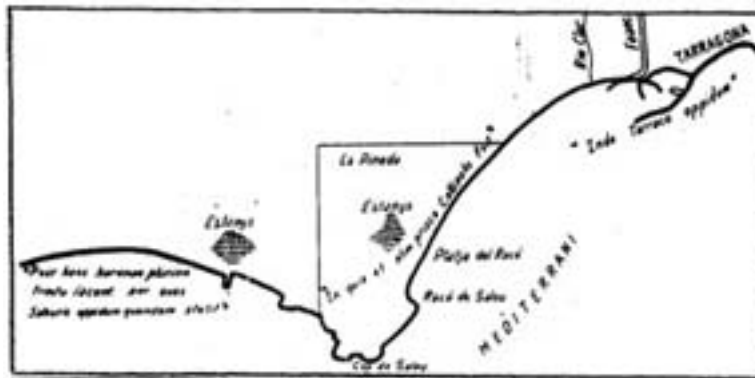
⁵ A. Blázquez, *El periplo de Himilcón*, Madrid 1909 (citat a les *Fontes Hispaniae Antiquae I*, p. 61).

⁶ M. Salinas Frías, "La *Ora Maritima* de R. Festo Avieno, una obra literaria del siglo IV", *In Memoriam J. Cabrera Moreno*, 1992, pp. 463-478;

⁷ J.M. Recasens, *La Ciutat de Tarragona*, vol. I, Editorial Barcino, Barcelona 1966, pp. 79-80; M. Tarradell, *Les arrels de Catalunya*, Història de Catalunya, vol. 0, Vicens-Vives, Barcelona 1983 (1^a ed. Barcelona 1982), pp. 202-203.

⁸ «Després d'això, les arenes s'aclofen en una gran extensió, en les quals s'alçà, temps enrera, la ciutat de Salauris, i també hi estigué, antany, l'antiga Cal·lípòlis, aquella Cal·lípòlis famosa que, per l'elevada i excelsa alçada de les muralles i pels seus cims, s'enlairava cel amunt, ella que, amb l'àmbit del seu solar immens, cenyia, per ambdós costats, un estany sempre fecund en peixos. Després, la ciutat de Tarraco i la seu amena dels rics habitants de Bàrcilo, car un port obre allí els seus braços segurs i la terra és sempre xopa d'aigües dolces» (**Aviè**, *Or. Marit.* 512-519). Traducció extreta de la següent publicació: Aviè, *Periple [Ora Maritima]*, P. Villalba i Vameda (trad.), Fundació Bernat Metge, Barcelona 1986, pp. 98-99.

Sens dubte, la referència que realitza a la ciutat de *Tarraco*, a l'igual de la que fa a *Barcino*, són producte d'interpolacions posteriors i, possiblement, només les confuses indicacions de *Salauris* i *Callipolis* procedeixen de l'antic periple. La ubicació d'aquestes dues darreres poblacions, únicament documentades pel text d'*Aviè*, és especialment problemàtica i tots els esforços realitzats per a localitzar-les han resultat fallits. Alguns investigadors han relacionat hipotèticament *Salauris* amb Salou o amb Sitges⁹, mentre que *Callipolis* (que en grec vol dir "ciutat bella") ha estat identificada amb la mateixa *Tarraco*, suposant que més que un topònim aquest mot és un adjectiu aplicable a aquesta ciutat, o bé, s'ha ubicat topogràficament a La Pineda (Vila-seca de Solcina), a partir de la descripció que fa *Aviè* que ens parla de l'existència d'un estany que cenyia Cal·lípolis, doncs era una zona que, antigament, estava plena d'aiguamolls i que no fou dessecada fins al s. XIX, i en la qual ha estat descoberta una vil·la romana d'entitat considerable (**Fig. 14**)¹⁰.

Figura 14. Possible zona d'emplaçament de Cal·lípolis (segons **J.M. Recasens**).

⁹ Mentre que **A. Schulten** identifica el topònim *Salauris* amb l'actual població de Salou (Tarragonès), **A. Berthelot** ho relaciona amb Sitges (Garraf). Veure: A. Tovar, *Iberische Landeskunde. Tarraconensis*, III, Baden-Baden 1989, p. 463.

¹⁰ Diversos autors han tractat la problemàtica entorn a la ubicació de la Cal·lípolis d'*Aviè*, sense que s'hagi arribat a una solució definitiva. El primer en ocupar-se del tema fou **B. Hernández Sanahuja** (1855 i 1892), que va situar Cal·lípolis al Santuari de la Pineda, a partir de les característiques topogràfiques de la zona, que coincidien amb les descrites per *Aviè* i, especialment, de les nombroses troballes arqueològiques efectuades a l'indret, fet en el qual també incideix **E. Morera Llauredó** (1894). **A.M. Gibert** (1900), fou el següent en abordar la problemàtica i va acabar per situar Cal·lípolis a les partides de Mas de Pons, Pineda i Castellet fins a Vila-seca, a partir de les nombroses restes romanes allà trobades. **A. Schulten** (1922) en un primer moment només es va limitar a ubicar Cal·lípolis entre sorres i vorejada per una maresma rica en peixos, sense localitzar el lloc concret. Més endavant, **Schulten** (1948), seguint a **P. Bosch Gimpera** (1925), la va situar en posició elevada i banyada pel mar i la va acabar per identificar amb *Tarraco*, doncs aquesta darrera era l'únic nucli urbà que acomplia amb les característiques de la descripció d'*Aviè* entre Salou (que identifica amb *Salauris*) i Tarragona. **Schulten** conclou que Cal·lípolis fou el nom grec de *Tarraco*, nucli que creia d'origen etrusc i que diferenciava de l'assentament ibèric denominat *Kese*, destruït pels romans l'any 218 a.C. **J. Serra Vilaró** (1950), va diferir de l'opinió de **Schulten** i ubicà Cal·lípolis entre l'Estany Llarg, davant el Santuari de la Pineda, i el Prat d'Albinyana. **E. Serres Sena** (1952) va intentar demostrar l'exactitud de la descripció de la costa en *Aviè*, qüestionada per **Serra Vilaró**, comparant-la amb alguns periples del litoral mediterrani realitzats en època contemporània. D'altra banda, **J. Sánchez Real** (1955), després d'un estudi aprofundit del text, detecta tota una sèrie d'interpolacions i llicències poètiques que tergiversen la realitat i conclou situant Cal·lípolis entre el barranc del Rifa i Salou. Recentment, **J. Icart** (1993) de nou ha proposat la identificació de *Tarraco* amb la Cal·lípolis mencionada per *Aviè* (*Or. Marit.* 514-519). Veure: B. Hernández Sanahuja, *Resumen histórico-crítico de la ciudad de Tarragona desde su fundación hasta la época romana*, Tarragona 1855, p. 25; *Idem*, *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana*. Editada, anotada y continuada hasta nuestros días por D. Emilio Morera Llauredó, vol. I, Tipografía de Adolfo Alegret, Tarragona 1892, p. 142; E. Morera Llauredó, *Tarragona antigua y moderna. Descripción histórico-arqueológica de todos sus monumentos y edificios públicos civiles, eclesiásticos y militares y guía para su fácil visita, examen e inspección*, Tarragona 1894 (reed. en facsímil de la primera edició, València 1998); A.M. Gibert, *Ciutats focenses del litoral cosetà*, Barcelona 1900, p. 48; A. Schulten, *Fontes Hispaniae Antiquae I: Avieno. Ora marítima*, Barcelona 1922, p. 150; *Idem*, *Tarraco*, Bosch, Barcelona 1948 (reed. Tarragona 1976), p. 22; P. Bosch Gimpera, "Problemas d'història antiga i d'arqueologia tarragonina", *Bulletí Arqueològic*, èp. III, 28 (1925), pp. 125-130; *Idem*, *Etnologia de la Península Ibèrica*, Barcelona 1932, pp. 319 i 391; J. Serra Vilaró, "Callípolis", *Boletín Arqueológico*, èp. IV, 31 (1950), pp. 123-136; E. Serres Sena, "Callípolis", *ibidem*, èp. IV, 35-40 (1952), pp. 13-19; J. Sánchez Real, "Callípolis", *ibidem*, èp. IV, 51-52 (1955), pp. 97-106; *Idem*, *Callípolis*, Instituto de Estudios Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona 1955, p. 100; J.M. Recasens, *La Ciutat de Tarragona*, vol. I, Editorial Barcino, Barcelona 1966, pp. 91-94; A. Tovar, *Iberische Landeskunde. Tarraconensis*, III, Baden-Baden 1989, p. 442; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, pp. 22-23; J. Icart, "Cal·lípolis fou Tàrraco", *Faventia*, 15/1 (1993), pp. 79-89; P. Otiña i J. Ruiz de Arbulo, "De Cese a Tàrraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización", *Empúries*, 52 (2000), pp. 112-113.

1.2.- Polibi, Historia.

A partir de **Polibi**, el gran historiador grec del s. II a.C., les referències de les fonts literàries antigues a les terres hispàniques i, concretament, a la Cessetània més meridional, s'intensifiquen, a causa de la intervenció militar romana a *Hispania*. Especialment, les fonts fan referència a la ciutat de *Tarraco*, principal baluard romà a la península, incidint en la seva magnífica situació geogràfica i en la seva importància per a l'administració de la *prouincia Hispania Citerior*, entre altres aspectes.

Polibi (210-120 a.C.), natural de Megalòpolis (Arcàdia, Grècia), destaca, historiogràficament parlant, per la seva *Historia*, una obra que escrigué en grec i que constà d'un total de quaranta llibre, dels que només ens resten complets els cinc primers i fragments més o menys grans d'alguns dels altres¹¹.

Polibi va rebre una excel·lent educació, doncs pertanyia als cercles dirigents i, fins i tot, aconseguí ocupar importants càrrecs a la Lliga Aquea, la qual cosa li permeté estar al corrent en política exterior. L'any 167 a.C., després de la derrota macedònica de *Pidna*, fou enviat a Itàlia amb altres mil ostatges, on va viure durant disset anys, aconseguint establir vincles amb la família del general Emili Paulus, un dels membres més influents de l'èlite romana, fet que li permeté conèixer a fons l'organització estatal de Roma.

Amb aquesta sòlida formació, l'autor va escriure la seva *Historia*, una magnífica obra històrica que es caracteritza per la seva objectivitat, quelcom que ell mateix proclama diverses vegades al llarg del relat (**Polibi**, *Hist.* I, 14, 5; II, 56, 10; i XII, 25), i per no utilitzar dades d'altres historiadors, com el sicilià **Filinus** o **Fabi Píctor**, sense abans sotmetre-les a una severa crítica (**Polibi**, *Hist.* I, 14 i III, 8). Malgrat la pretensió de **Polibi** de fer de la història una ciència objectiva i basada només en fonts criticades, prenent com a model el mètode de **Tucídides**, no va poder evitar que les seves idees polítiques influenciaran la seva apreciació dels fets i el seu text apareix tacat de judicis i consideracions moralistes¹².

Amb aquesta obra, **Polibi** fonamentalment buscava, tal i com ell mateix manifesta, esbrinar com, quan i perquè totes les parts conegudes de la terra caigueren sota el domini

---

¹¹ J.A. López Férez (ed.), *Historia de la literatura griega*, Cátedra, Madrid 1988, pp. 925-932.

¹² **Polibi** ha estat un historiador molt criticat per la investigació moderna respecte a les dades geogràfiques que aporta a la seva obra, doncs se'l considera com un autor que es limita a seguir la tradició anterior. Aquestes crítiques són en part raonables, però s'han de matisar, doncs un estudi aprofundit dels seus textos geogràfics permet observar la gran importància de les seves declaracions sobre aquelles regions amb les quals l'historiador megalopolità va tenir contactes, de la seva "geografia viscuda", encara que també la falta de rigor al fer referència als indrets desconeguts per ell. Certament, la geografia com a ciència interessa ben poc a **Polibi**, doncs l'objectiu real de la seva obra es procura una experiència als polítics. I es que segons el seu criteri la història ha de ser una educació, una preparació orientada a la vida política activa. Dins l'obra de **Polibi** és també prou evident la reactivació de l'oposició, habitual en el pensament antic, entre bàrbars i civilitzats (exclusivament els grecs, però també tots els països integrats dins el món polític mediterrani i fortament hel·lenitzats, i, al capdavant, els romans, els quals gràcies a les seves institucions es troben en posició de relegar als grecs en l'hegemonia d'aquest món civilitzat). Al primitivisme dels bàrbars, **Polibi** oposa la intel·ligència, la raó, el patriotisme i el sentit de l'Estat dels romans. En realitat, tant la seva història com la seva geografia constitueixen ciències auxiliars de la política que és per excel·lència, per essència, l'activitat digne de l'home civilitzat. En aquestes condicions no ens hem de sorprendre del fet que les preocupacions etnogràfiques, humanes, siguin secundàries i que les informacions d'aquest caire siguin gairebé inexistentes als escrits polibians. **Polibi** tan sols parla de la geografia pràctica, útil, i, per tant, el seu mètode resta subordinat a les necessitats que es puguin derivar de les activitats polítiques i econòmiques romanes (doncs Roma ha de treure el màxim profit de les seves conquestes i explotar als pobles que té al seu servei; per això, es fa continua referència a la riquesa de les diferents regions). Estem davant una geografia romano-cèntrica dins la qual el tractament de les informacions va en funció de la situació dels subjectes considerats, en relació a la política i als interessos romans. L'home que interessa a **Polibi** és l'*homo politicus*, aquell dels estats mediterranis hel·lenitzats (no el bàrbar). La finalitat última de l'obra de **Polibi** és eliminar les eventuals angoixes i reticències dels romans davant allò que els hi és desconegut i persuadir-los de la seva superioritat i de la facilitat per a dominar als pobles inferiors, és a dir, demostrar la superioritat de Roma i justificar a la vegada la seva dominació. Respecte a la problemàtica entorn al coneixement geogràfic exacte que l'historiador podria tenir sobre l'Occident mediterrani i l'idea que es feia **Polibi** d'aquest conjunt de regions i dels seus habitants podeu consultar l'article de **J.-G. Texier**, "Polybe Géographe (1)", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 2 (1976), pp. 395-411. **Texier** conclou dient que «pour Polybe il n'existe pas des civilisations, comme c'était le cas pour Hérodote, mais la civilisation, dont les Romains sont devenus à son époque les détenteurs, les défenseurs, les diffuseurs. Et dans la mesure où pour lui, si Rome l'a emporté, c'est parce qu'elle avait raison, dans la mesure aussi où il considérait son œuvre historique comme un moyen d'action politique, il s'employa à informer, à rassurer et à inciter les Romains, à leur fournir toute justification nécessaire à la poursuite de leur politique impérialiste. L'histoire de Polybe, qu'il voulut universelle comme l'était l'Empire romain, ne le fut que comme celui-ci au service de l'Urbs et sous la dépendance de ses propres intérêts». Veure: J.-G. Texier, "Polybe Géographe (1)", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 2 (1976), pp. 403-404.

romà (**Polibi**, *Hist.* III, 1, 4). Aquesta pretensió defineix també els límits cronològics de tota l'obra, doncs abasta el període que va del 264 fins al 146 a.C., és a dir, l'època de l'expansió romana pel Mediterrani, des de la I Guerra Púnica (264-241 a.C.) fins a la destrucció de Cartago i de Corint (146 a.C.). Els esdeveniments anteriors a l'any 220 a.C., continguts als dos primers llibres, estan exposats d'una manera molt sumària. En canvi, la narració es fa més detallada a partir del 220 a.C. en endavant. A l'igual que **Heròdot** i **Tucídides**, els dos grans historiadors grecs del s. V a.C. que crearen els fonaments de la metodologia històrica, **Polibi** va prendre com objecte d'estudi un tema que li era contemporani.

Polibi i la seva *Historia*, exerciren una gran influència sobre els historiadors antics posteriors, com **Titus Livi**¹³ o el biògraf **Plutarc de Queronea** (46-120 d.C.), aquest darrer, autor de les *Vides Paral·leles*, escrites en grec, en les quals s'alternen, per parelles anàlogues, la biografia d'un gran personatge grec i la d'un romà.

Respecte a les informacions atorgades per **Polibi** sobre el nostre territori, hem d'assenyalar que el protagonisme de la influent ciutat de *Tarraco* es fa patent al llarg de la seva obra, doncs mentre que fa esment a diversos pobles indígenes radicats al nord-est de la península, no diu res respecte al *populus* que ocupava el Camp de Tarragona, l'*hinterland* més immediat a *Tarraco*, i només es limita a parlar de la base militar romana, que apareixerà nomenada amb freqüència a la seva obra (**Polibi**, *Hist.* III, 76, 5; III, 95, 3; X, 20, 8; X, 34, 1-4; X, 40, 12; i XI, 33, 7)¹⁴.

Es particularment interessant la menció que fa **Polibi**, en plena II Guerra Púnica, a la població indígena de *Kissa* (en caràcters grecs), on tingué lloc el primer enfrontament obert entre romans i cartaginesos (**Polibi**, *Hist.* III, 76, 2-3)¹⁵, a la qual probablement també es refereix **Titus Livi** com a *Cissis* (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXI, 60, 7)¹⁶. Totes dues referències s'han relacionat amb la llegenda «*KeSE*» (en caràcters ibèrics) documentada a les monedes ibero-romanes. Actualment, encara que les informacions aportades per les fonts literàries antigues situen la susdita població indígena vers l'interior del territori cessedà, s'admet que el topònim *Kese* (documentat als denaris ibèrics i al qual es refereixen **Polibi** i **Livi**), correspon

¹³ J. Martínez Gázquez, "Polibio, fuente de Tito Livio en los acontecimientos hispanos", *Ampurias*, XXXVI-XXXVII (1974-75), pp. 235-247.

¹⁴ «*Gneu, en tornar a l'estol, castigà segons els costums romans els responsables de l'esdeingut, després reuní les seves forces de mar i terra i establí els quarters d'hivern a Tarragona*» (**Polibi**, *Hist.* III, 76, 5); «*Gneu, endevinant el pla dels cartaginesos, a la primeria pensà deixar els seus quarters d'hivern i encontre-los per terra i per mar; però en saber el nombre de llurs forces i la magnitud dels preparatius que havien fet, renuncià al projecte de sortir-los a l'encontre per terra i, equipant trenta-cinc naus i embarcant-hi del seu exèrcit de terra els homes que li semblaren més aptes per a aquest servei, saltà i en dos dies va fer cap de Tarragona a les goles de l'Ebre*» (**Polibi**, *Hist.* III, 95, 3); «*Quan li va semblar que tothom s'havia entrenat bé i com calia en vistes a aquella empresa, va assegurar la ciutat amb una guarnició i fent obres als murs. Ell féu aixecar el camp tant a les forces de mar com a les de terra, i manà d'emprendre la marxa en direcció cap a Tarragona, enduent-se amb ell també els ostatges*» (**Polibi**, *Hist.* X, 20, 8); «*A Hispània, Escipiò, el general dels romans, va hivernar a Tarragona, com hem aclarit ja abans d'ací. Primer va lligar els ibers a la seva pròpia amistat i confiança, retornant a tothom els ostatges*» (**Polibi**, *Hist.* X, 34, 1); «*Poc després que les forces havien estat trameses al campament d'hivern, es presentà a Tarragona rodejat de parents i d'amics*» (**Polibi**, *Hist.* X, 34, 4); «*Després d'això, i ja imminent la fi de l'estiu, es va retirar amb les seves forces a Tarragona, per fer hivernada en aquests paratges*» (**Polibi**, *Hist.* X, 40, 12); «*Quan Escipiò hagué acomplert del tot la seva tasca d'Hispània, va dirigir-se a Tarragona amb gran goig, aportant a la pàtria un triomf esplèndid i una bellíssima victòria*» (**Polibi**, *Hist.* XI, 33, 7). Traduccions extretes de les següents publicacions: **Polibi**, *Història*, III (llibres III-IV), A. Ramón i Arrufat (trad.), Fundació Bernat Metge, Barcelona 1935; **Polibi**, *Història*, VI (llibres IX-X), M. Balasch (trad.), Fundació Bernat Metge, Barcelona 1965; **Polibi**, *Història*, VII (llibres XI-XIII), M. Balasch (trad.), Fundació Bernat Metge, Barcelona 1968. També consultar: A. Schulten, *Fontes Hispaniae Antiquae III: Las Guerras del 237-154 a. de J.C.*, Barcelona 1935; J. Martínez Gázquez, "Tarragona y los inicios de la romanización de Hispania", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 4-5 (1982-83), pp. 73-86.

¹⁵ «*Després de fortificar les places del litoral que s'havien passat a ell, avançà amb tot el seu exèrcit cap a l'interior; perquè ja havia reunit en gran nombre les forces aliades dels ibers. Sobre la marxa atreia a la seva causa algunes ciutats i, altres, les sotmetia; i quan els cartaginesos que Annibal havia deixat en aquells paratges sota el comandament d'Hannó, acamparen enfront d'ell prop d'una ciutat anomenada Cissa, els lliurà batalla arregada i, havent-los vençuts, s'apoderà de moltes riqueses, com fos que les tropes que havien sortit cap a Itàlia havien deixat allí tot el bagatge, lligà aliança i amistat amb totes les tribus del nord de l'Ebre i va fer presoners el general dels cartaginesos Hannó i el dels ibers Andòbales; aquest s'esqueia a ésser príncep de tot el país interior i havia estat sempre extraordinàriament amic dels cartaginesos*» (**Polibi**, *Hist.* III, 76, 2-3). Traducció extreta de la següent publicació: **Polibi**, *Història*, III (llibres III-IV), A. Ramón i Arrufat (trad.), Fundació Bernat Metge, Barcelona 1935, p. 21.

¹⁶ A. Tovar, *Iberische Landeskunde. Tarraconensis*, III, Baden-Baden 1989, p. 435. També consultar: A. Schulten, *Fontes Hispaniae Antiquae III: Las Guerras del 237-154 a. de J.C.*, Barcelona 1935 (especialment pàgina 259).

amb *Tarraco*, tot i que no n'hi hagi unanimitat i alguns investigadors continuen apuntant, d'una manera difusa i deixant oberta la problemàtica, l'existència de dues localitats, una amb el nom de *Kese*, la capital dels *kessetani*, i altra denominada *Tarraco* que correspondria a l'establiment militar romà construït pels Escipions, seguint al peu de la lletra la narració dels autors clàssics¹⁷. Així doncs, la major part de la investigació opina que es tractaria d'un cas de binòmia, d'una dualitat de noms, per a un mateix nucli poblacional, en el qual *Tarraco* (topònim de possible origen ibèric) seria la denominació pròpia de l'assentament que hauria designat tant a l'hàbitat indígena com al posterior centre ibero-romà, mentre que *Kese* denotaria la característica de *Tarraco* com a ciutat principal del *populus Kessetanus* (al que es refereixen directament **Plini** i **Ptolomeu**), del qual rebria el nom¹⁸. La troballa d'un *oppidum* ibèric a la Part Baixa de la ciutat de Tarragona reforça aquesta identificació *Kese-Tarraco* i més si tenim en compte que es tracta d'un assentament indígena de considerables dimensions, la qual cosa correspondria amb les característiques de la capital d'un *populus*.

1.3.- Ciceró, *Pro Balbus*.

Cronològicament, el següent autor que es refereix al territori tarragoní és **Marc Tul·li Ciceró** (106-43 a.C.), un *homo nouus* que aconseguí arribar a senador i va ostentar el consolat¹⁹.

D'entre totes les obres de **Ciceró**, ens interessa, principalment, un fragment del seu discurs *Pro Balbus*, en el qual defensa la concessió de la ciutadania romana al riquíssim banquer gadità *Balbus* a mitjans del s. I a.C. En aquest fragment de text, el prestigiós advocat parla de com l'ex cònsol Gai Porci Cató va escollir com a lloc d'exili, a finals del s. II a.C., la ciutat de *Tarraco*, «*Duarum ciuitatum cuius noster esse iure ciuili nemo potest; non esse*

¹⁷ **J. Martínez Gázquez**, després d'analitzar acuradament els fragments on **Polibi** i **Livi** ens parlen de la localitat de *Kese*, conclou que «*hay que descartar por completo que Cissis fuera Tarragona y ni siquiera que estuviera en sus proximidades*». Veure: J. Martínez Gázquez, "Tarragona y los inicios de la romanización de Hispania", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 4-5 (1982-83), pp. 76-77. Sobre la problemàtica plantejada pels textos de **Polibi** i **Titus Livi** entorn a la ubicació de la batalla i l'*oppidum* de *Kissa/Cissis* l'any 218 a.C. podeu consultar: P. Otiña i J. Ruiz de Arbulo, "De Cese a Tàrraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización", *Empúries*, 52 (2000), pp. 108-110 i 113.

¹⁸ El problema de la binòmia *Kese-Tarraco* ja fou abordat per **A. Schulten**, qui creia en l'existència de dos nuclis. La destrucció de *Kese* el 218 a.C. provocà, segons **Schulten**, la transferència del nom de l'antic *oppidum* a la nova ciutat fundada pels romans, de manera que mentre els romans utilitzaren el nom de *Tarraco*, els indígenes aplicaren el nom de la seva antiga capital. Contra aquesta proposta, **P. Bosch Gimpera** va suggerir que era poc probable que hi hagués existit una ciutat denominada *Kese* sense relació amb *Tarraco*, sent més adient considerar *Kese* com el nom indígena de *Tarraco*. Més recentment, **L. Villaronga**, recollint algunes opinions prèvies com les de **M. Gómez Moreno** i **J.M. Recasens**, ha considerat el topònim *Kese* com el nom del nucli indígena de la ciutat i els voltants amb un sentit ètnic que implicaria a tot el *populus Kessetanus*, mentre que *Tarraco* seria el nom corresponent a l'establiment romà. El mateix **Villaronga** ens diu que la binòmia etnotoponimàstica no fou estranya i ens recorda el cas d'*Arse-Saguntum* estudiat per **R.A. Santiago Barreda**, seguint l'idea de **Villaronga**, explica que en els casos de dualitat etnotoponimàstica, «*la tònica general es que uno de los etnotopónimos haga referencia a la realidad autóctona o indígena precedente y el otro, a la nueva realidad superpuesta o adyacente, según el caso, sea ésta griega (el caso de Ampurias) o romana (el caso de Tarragona)*». Aquesta darrera autora, inspirant-se en la proposta de **Villaronga**, opina que el topònim *Kese* feia referència a la nova capital romano-itàlica, *Tarraco(n)*, topònim introduït, segons ella, pels conqueridors i amb una pseudotimologia grega. El nou centre romà, en opinió de **Barreda**, emetria monedes amb llegenda «*KeSE*», que faria referència als habitants de la regió, el *populus Kessetanus*, mencionats mitjançant la seva capital autòctona. Veure: L. Villaronga, "Les seques ibèriques catalanes: una síntesi", *Fonaments*, 3 (1982), p. 153; *Idem*, *Les monedes ibèriques de Tàrraco*, Tarragona 1983, p. 12; *Idem*, *Las monedas de Arse-Saguntum*, Barcelona 1967; *Idem*, "La història de Tàrraco en època romano-republicana per les seves monedes en escriptura ibèrica", *Butlletí Arqueològic*, 4-5 (1982-1983), p. 87; M. Gómez Moreno, "Divagaciones numismáticas", *Miscelánea*, I, Madrid 1949, pp. 157-174; J.M. Recasens, *La Ciutat de Tarragona*, vol. I, Editorial Barcino, Barcelona 1966, p. 99; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 24; R.A. Santiago, "Enigmas en torno a Saguntum y Rhoda", *Faventia*, 16/2 (1994), pp. 51-64; A. Barreda, *Genes itálicas en Hispania Citerior (218 a.C.-14 d.C.)*. *Los casos de Tarraco, Carthago Nova y Valentia*, Bellaterra 1998 (Tesi Doctoral), pp. 71-73.

¹⁹ Els *homines noui*, eren intrusos dins la *nobilitas*, que fins al moment havia monopolitzat el Senat i el govern de les províncies. Aquests, sense una tradició familiar al Senat i a les magistratures, sense avantpassats prestigiosos, sinó per mèrits propis, aconseguiren arribar a formar part d'aquesta elite tancada que gaudia d'un món de privilegis. **Ciceró** fou *quaestor* a Sicília l'any 75 a.C., pretor a Cilícia el 66 a.C. i, finalment, cònsol l'any 63 a.C., després de passar per una intensa campanya electoral amb adversaris polítics del nivell de Luci Sergi Catilina. La seva brillant oratòria i l'ajuda que rebé de l'influent Pompeu Magne, qui posteriorment seria l'adversari de Cèsar a la Guerra Civil, foren decisives a l'hora de la seva elecció com a cònsol. Sobre la figura de **Ciceró** s'han publicat nombrosos treballs, però, potser, un dels millors sigui el de **S.L. Utchenko**, publicat en italià l'any 1975 i del que existeix una versió castellana del 1978: S.L. Utchenko, *Cicerón y su tiempo*, Akal, Madrid 1978. A nivell més divulgatiu podeu consultar: C. Codoñer (ed.), *Historia de la literatura latina*, Càtedra, Madrid 1997, pp. 320-322, 331-344, 345-363 i 365-390.

huius ciuitatis qui se alii ciuitati dicarit, potest. Neque solum dicatione, quod in calamitate clarissimis uiris Q. Maximo C. Laenati Q. Philippo Nuceriae C. Catoni Tarracone Q. Caepioni P. Rutilio Zmyrnae uidimus accidisse, ut earum ciuitatum fierent ciues, cum hanc ante amittere non potuissent quam hoc solum ciuitatis mutatione uertissent, sed etiam postliminio potest ciuitatis fieri mutatio. Neque enim sine causa de Cn. Publicio Menandro, libertino homine quem apud maiores legati nostri in Graeciam proficiscentes interpretem secum habere uoluerunt, ad populum latum ut is Publicius si domum reuenisset et inde Romam redisset, ne minus ciuis esset. Multi etiam superiore memoria ciues Romani sua uoluntate indemnati et incolumes his rebus relictis alias se in ciuitates contulerunt» (Ciceró, Pro Balb. I, 11, 28)²⁰.

D'aquesta cita podem deduir que era un lloc agradable per a retirar-se a descansar i, també, podem treure interessants conclusions respecte a l'estatut jurídic de la susdita ciutat en època tardo-republicana.

En opinió de **R. Bernhardt**²¹, aquesta cita, que ens informa de com el cònsol de l'any 114 a.C., Cneu Porci Cató, desterrat de Roma l'any 108 a.C., adquirí la ciutadania tarraconense, ens estaria indicant que *Tarraco*, nucli que des de bon començament recolzà el bàndol romà (**Titus Livi**, *Ab Urb. XXVI*, 45, 7) i que es convertí al llarg de la II Guerra Púnica en la principal base d'operacions de Roma a *Hispania*, es trobaria dins el reduït grup de ciutats peregrines hispàniques que, abans de l'època cesariana i augustiana, moment de desenvolupament de la colònia i el municipi, foren reconegudes com a subjectes polítics sobirans i gaudiren d'un estatut privilegiat, és a dir, dins el grup de les *ciuitates foederatae* i *ciuitates liberae et immunes*. **Bernhardt** considera que, com que la condemna al desterrament suposava l'obligada sortida de l'Estat romà, és factible pensar que *Tarraco*, com a ciutat peregrina, fou probablement una ciutat lliure, doncs el fet que pugui acollir a un desterrat de l'Estat romà suposaria l'obstentació del *ius exilii*, un dret característic d'aquest privilegiat *status*²².

1.4.- Cèsar, *De bello civili*.

Altra font important per a l'estudi del *hinterland* més immediat a la *Tarraco* tardo-republicana són les obres de **Gai Juli Cèsar** (101-44 a.C.)²³.

En efecte, a part de la seva activitat política i militar, que culminà l'any 45 a.C. amb la seva proclamació com a dictador, fou autor de dues obres històriques sobre les seves campanyes, *De bello gallico* i *De bello civili*. La primera esta composta de vuit llibres que ens informen sobre els esdeveniments des del 58 al 50 a.C., mentre que la segona, composta de tres llibres, abasta els fets que van del 49 al 48 a.C., fins a l'entrada de **Cèsar** a Alexandria²⁴.

²⁰ «Mais appartenir à deux cités est interdit par notre droit civil; l'on ne peut rester citoyen d'une ville, quand on s'es solennellement déclaré d'une autre. Ainsi, d'éminentes personnalités, lors de leur disgrâce, Q. Maximus, C. Laenas, Q. Philippus devirent citoyens de Nucérie, C. Caton de Tarragone, Q. Caepion, P. Rutilius de Smyrne, et ce ne fut pas seulement par une déclaration solennelle qu'ils devinrent citoyens de ces cités, puisqu'ils ne pouvaient perdre leur qualité de Romains avant d'avoir émigré d'ici et changé de résidence; bien plus, le changement peut se faire aussi par retour à la cité d'origine. Ce n'est pas sans raison en effet qu'à propos de Cn. Publicius Menander, un esclave affranchi, qui, du temps de nos ancêtres, accompagna sur leur demande comme interprète nos commissaires partant pour la Grèce, on demanda au peuple de décider que Publicius, s'il retournait dans sa patrie et de là revenait à Rome, n'en restait pas moins citoyen de notre ville. Dans un passé plus éloigné, maints citoyens Romains même, spontanément, sans avoir été condamnés, sans avoir perdu leurs droits civils, ont renoncé à notre condition pour aller s'établir ailleurs» (Ciceró, Pro Balb. I, 11, 28). Traducció extreta de la següent publicació: Ciceró, *Discours. Pour Caelius. Sur les provinces consulaires. Pour Balbus*, XV, J. Cousin (trad.), Les Belles Lettres, París 1969, pp. 256-257.

²¹ R. Bernhardt, "Die Entwicklung römischer amici et socii zu civitates liberae in Spanien", *Historia*, 24 (1975), pp. 411-424.

²² R. Bernhardt, "Die Entwicklung römischer amici et socii zu civitates liberae in Spanien", *Historia*, 24 (1975), p. 415.

²³ C. Codoñer (ed.), *Historia de la literatura latina*, Cátedra, Madrid 1997, pp. 273-280.

²⁴ L. Radista, "Julius Caesar and his Writings", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, I-3 (1972), pp. 417-456.

El mèrit d'aquestes obres, resideix en haver estat escrites pel principal protagonista dels esdeveniments i, per tant, tenen el caràcter de fonts originals. Tot i això, malgrat la sensació d'objectivitat que el lector experimenta al llegir-les, cal tenir en compte el fet que aquestes obres foren escrites amb un objectiu determinat: el mostrar la importància i les dificultats de la conquesta de la Gàl·lia i justificar la seva actuació a la Guerra Civil. **Cèsar** tergiversa o ometeix tots aquells fets negatius que poden perjudicar la seva imatge, mentre que ressalta sobremanera aquells que li són favorables²⁵.

Per al nostre estudi, ens resulta particularment útil el *De bello civili*, obra en la qual **Cèsar** fa referència a *Tarraco* i la presenta com l'autèntic "centre polític-administratiu" de la *Hispania Citerior* al triar-la com a lloc per a celebrar una nova assemblea d'aliats, la quarta documentada per les fonts literàries antigues que esdevingué a la susdita ciutat, «*Caesar contione habita Cordubae omnibus generatim gratias agit: ciuibus Romanis, quod oppidum in sua potestate studuissent habere, Hispanis, quod praesidia expulissent, Gaditanis, quod conatus aduersariorum infregissent seseque in libertatem uindicauissent. pecunias quas erant in publicum Varroni ciues Romani polliciti remittit; bona restituit iis quos liberius locutos hanc poenam tulisse cognouerat. tributis quibusdam publicis priuatisque praemiis reliquos in posterum bona spe complet biduumque Cordubae commoratus Gadis proficiscitur; pecunias monumentaque quae ex fano Herculis conlata erant in priuatam domum referri in templum iubet. prouinciae Q. Cassium praeficit; huic III legiones adtribuit. ipse iis nauibus quas M. Varro quasque Gaditani iussu Varronis fecerant Tarraconem paucis diebus peruenit. ibi totius fere citerioris prouinciae legationes Caesaris aduentum exspectabant. eadem ratione priuatim ac publice quibusdam ciuitatibus habitis honoribus Tarracone discedit pedibusque Narbonem atque inde Massiliam peruenit. ibi legem de dictatore latam seseque dictatorem dictum a M. Lepido praetore cognoscit» (**Cèsar**, B.C. II, 21)²⁶.*

1.5.- Titus Livi, *Ab urbe condita libri*.

Ja en època d'August, hem de destacar la figura de l'historiador llatí **Titus Livi** (59 a.C.-17 d.C.), nascut a Pàdua (al nord d'Itàlia)²⁷.

Livi rebé una òptima educació i fou un escriptor molt prolífic, però, malauradament, de la seva extensa producció literària, només ens resta una part de la seva monumental obra històrica coneguda amb el títol *Ab urbe condita libri*, que, originàriament, estava composta per cent quaranta-dos llibres que abastaven el període cronològic comprés des de l'arribada d'Enees a Itàlia fins a l'any 9 d.C., dels quals només s'han conservat trenta-cinc: els deu primers, que tracten els esdeveniments fins al 293 a.C., i els compresos entre el XXI i el XLV, que abasten el període que va del 218 a.C. al 167 a.C. D'altra banda, també ens han

---

²⁵ J.H. Collins, "Caesar as Political Propagandist", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, I-1 (1972), pp. 922-966.

²⁶ «*Cèsar, en un discurs pronunciat a Còrdova, regracia tothom segons els rangs: els ciutadans romans, per haver-se afanyat a mantenir la vila sota el control propi; els hispans, per haver expulsat la guarnició; els gaditans, per haver destrossat els plans dels adversaris i reivindicat la pròpia llibertat; i els tribuns militars i centurions vinguts allà de guarnició, per haver-los enfortit, amb llur ardidesa, en els determinis presos. Els ajuts pecuniaris que els ciutadans romans havien promès públicament a Varró, els els perdona, i restitueix els béns a aquells qui sabia que, per haver-se manifestat amb certa llibertat, havien sofert aquest càstig. Havent atorgat recompenses, tant oficials com privades, a alguns, omple els altres de grans esperances per al futur, i, després d'aturar-se dos dies a Còrdova, marxa cap a Cadis; el tresor i els ex-vots que havien estat traslladats del santuari d'Hèrcules a una casa particular, mana que els tornin al temple. Dóna el comandament de la província a Quint Cassi i li cedeix quatre legions. Ell, amb els vaixells que Marc Varró, i els que els gaditans, d'ordre de Varró, havien bastit, arriba en pocs dies a Tàrraco. Allí esperaven la vinguda de Cèsar ambaixadors de gairebé tota la província citerior. Igualment hi reparteix recompenses públiques i privades a algunes tribus, i surt de Tàrraco i fa camí a Narbona a peu, i d'allí a Massília, on s'assabenta d'haver estat promulgada una llei sobre el càrrec de dictador, i que ell ha estat nomenat dictador pel pretor Marc Lèpid» (**Cèsar**, B.C. II, 21). Traducció extreta de la següent publicació: *Cèsar, Comentarís de la Guerra Civil*, II (llibre II), J.M. Morató (trad.), Fundació Bernat Metge, Barcelona 1978, pp. 26-27.*

²⁷ C. Codoñer (ed.), *Historia de la literatura latina*, Cátedra, Madrid 1997, pp. 303-308.

arribat alguns fragments i breus exposicions del contingut de quasi tots els llibres, exceptuant el CXXXVI i el CXXXVII.

Titus Livi, políticament partidari de la República aristocràtica, a la seva obra contínuament exalta el valor i la grandesa del poble romà i advoca per la recuperació dels antics costums republicans (**Titus Livi**, *Ab Urb.* Prefaci, 1-13). És difícil conèixer les fonts que utilitzà, doncs no les explicita, però sembla prou evident la utilització que fa de la *Historia* de **Polibi**. Probablement, també consultà les obres dels annalistes més recents. D'altra banda, **Livi** com a historiador, fou tremendament parcial i sempre procurà eliminar aquelles dades que pogueren embrutar la imatge de Roma. En conseqüència, hem de considerar l'obra de **Titus Livi** com una font molt important, però que s'ha d'utilitzar amb molt de compte i sempre tenint com a referència a **Polibi**, autor més imparcial, tot i que admirador de la gran potència romana.

Per a nosaltres tenen una importància fonamental els llibres compresos entre el XXI i el XLV, al llarg dels quals es fan contínues referències a l'actuació romana a *Hispania*. A l'igual que **Polibi**, quan es refereix al nostre territori només parla de la base militar romana de *Tarraco*, sense fer cap referència a les característiques del seu *hinterland* ni al poble que l'ocupava²⁸. «*Priusquam certa huius cladis fama accideret, transgressus Hiberum Hasdrubal cum octo milibus peditum, mille equitum, tamquam ad primum adventum Romanorum occursurus, postquam perditas res ad Cissim amissaque castra accepit, iter ad mare convertit. Haud procul Tarracone classicos milites navalesque socios vagos palantesque per agros, quod ferme fit ut secundae res neglegentiam creent, equite passim dimisso cum magna caede, maiore fuga ad naves compellit*» (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXI, 61, 1-2)²⁹; «*Et Scipio raptim ad famam novorum hostium agmine acto, cum in paucos praefectos navium animadvertisset, praesidio Tarracone modico relicto Emporias cum classe rediit*» (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXI, 61, 4-5)³⁰; «*Postremo, cum Amusicus princeps eorum ad Hasdrubalem profugisset, viginti argenti talentis pacti deduntur Tarraconem in hiberna reditum est*» (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXI, 61, 11)³¹; «*Altero ab Tarracone die ad stationem decem milia passuum distantem ab ostio Hiberi amnis pervenit*» (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXII, 19, 5)³²; «*Hoc statu rerum in Hispania P. Scipio in provinciam venit prorogato post consulatum imperio ab senatu missus cum triginta longis navibus et octo milibus militum magnoque commeatu advecto. Ea classis ingens agmine onerariarum procul visa cum magna laetitia civium sociorumque portum Tarraconis ex alto tenuit*» (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXII, 22, 1-2)³³; «*Eum*

²⁸ Traduccions extretes de les següents publicacions: Titus Livi, *Livy*, V (books XXI-XXII), B.O. Foster (trad.), Loeb Classical Library, Londres 1982; Titus Livi, *Livy*, VII (books XXVI-XXVII), F.G. Moore (trad.), Loeb Classical Library, Londres 1970; Titus Livi, *Livy*, VIII (books XXVIII-XXX), F.G. Moore (trad.), Loeb Classical Library, Londres 1971; Titus Livi, *Livy*, IX (books XXXI-XXXIV), E.T. Sage (trad.), Loeb Classical Library, Londres 1967; Titus Livi, *Livy*, XII (books XL-XLII), E.T. Sage i A.C. Schlesinger (trad.), Londres 1964. També consultar: J. Martínez Gázquez, "Polibio, fuente de Tito Livio en los acontecimientos hispanos", *Ampurias*, XXXVI-XXXVII (1974-75), pp. 235-247; *Idem*, "Tarragona y los inicios de la romanización de Hispania", *Butlletí Arqueològic*, ep. V, 4-5 (1982-83), pp. 73-86.

²⁹ «*Hasdrubal had not yet received definite tidings of this disaster when he crossed the Ebro with eight thousand infantry and a thousand cavalry, as though to confront the Romans at their first arrival; but on learning of the catastrophe at Cissis and the loss of the camp, he turned and marched in the direction of the sea. Not far from Tarraco he came upon the soldiers of the fleet and the naval allies, who were dispersed and wandering over the country-side, with the carelessness which usually attends success; and sending out his cavalry in all directions he drove them, with much slaughter and more confusion, to their ships*» (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXI, 61, 1-2).

³⁰ «*Scipio, hearing of these new enemies, did indeed march thither with all speed; but after punishing a few of the ships' captains, he left a garrison of moderate size in Tarraco and returned with the fleet to Emporiae*» (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXI, 61, 4-5).

³¹ «*Finally, when their chief Amusicus had fled and taken refuge with Hasdrubal, they made terms and surrendered, agreeing to pay twenty talents of silver. The Romans returned to Tarraco and went into winter quarters*» (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXI, 61, 11).

³² «*On the second day out of Tarraco he came to an anchorage ten miles from the mouth of the river Ebro*» (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXII, 19, 5).

³³ «*Such was the position of affairs in Spain when Publius Scipio came into the province. The senate had prolonged his command after the consul-ship and had sent him out with thirty men-of-war and eight thousand soldiers and a great convoy of supplies. This fleet, which the number of cargovessels swelled to an enormous size, caused great rejoicing amongst the Romans and their allies, when it was made out in the offing and standing in dropped anchor in the harbour of Tarraco*» (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXII, 22, 1-2).

exercitum Puteolis in naves inpositum Nero in Hispaniam transportavit. Cum Tarraconem navibus venisset, expositisque ibi copiis et navibus subductis, socios quoque navalis multitudinis augendae causa armasset, profectus ad Hiberum flumen exercitum ab Ti. Fonteio et L. Marcio accepit» (Titus Livii, Ab Urb. XXVI, 17, 2-3)³⁴; «Inde sequi navibus iussis Tarraconem pedibus profectus conventum omnium sociorum -etenim legationes ad famam eius ex omni se provincia effuderant- habuit» (Titus Livii, Ab Urb. XXVI, 19, 12)³⁵; «Profectus ab Tarracone et civitates sociorum et hiberna exercitus adiit, conlaudavitque milites quod duabus tantis deinceps cladibus icti provinciam obtinuissent, nec fructum secundarum rerum sentire hostis passi omni cis Hiberum agro eos arcuissent, sociosque cum fide tutati essent» (Titus Livii, Ab Urb. XXVI, 20, 1)³⁶; «Scipio omnibus quae adeunda agendaque erant mature aditis peractisque Tarraconem concessit» (Titus Livii, Ab Urb. XXVI, 20, 4)³⁷; «In Hispania principio veris P. Scipio navibus deductis evocatisque edicto Tarraconem sociorum auxiliis classem onerariasque ostium inde Hiberi fluminis petere iubet. Eodem legiones ex hibernis convenire cum iussisset, ipse cum quinque milibus sociorum ab Tarracone profectus ad exercitum est» (Titus Livii, Ab Urb. XXVI, 41, 1-2)³⁸; «Ipse, ut ei nuntiatum est aestum decedere, quod per piscatores Tarraconenses, nunc levibus cumbis, nunc, ubi eae siderent, vadis pervagatos stagnum, conpertum habebat facilem pedibus ad murum transitum dari, eo secum armatos quingentos duxit» (Titus Livii, Ab Urb. XXVI, 45, 7)³⁹; «His ita incohatis refectisque quae quassata erant muri, dispositisque praesidiis ad custodiam urbis, Tarraconem est profectus, a multis legationibus protinus in via aditus, quas partim dato responso ex itinere dimisit, partim distulit Tarraconem, quo omnibus novis veteribusque sociis edixerat conventum» (Titus Livii, Ab Urb. XXVI, 51, 9-10)⁴⁰; «Exitu anni huius C. Laelius legatus Scipionis die quarto et tricensimo quam a Tarracone profectus erat Romam venit; isque cum agmine captivorum ingressus urbem magnum concursum hominum fecit» (Titus Livii, Ab Urb. XXVII, 7, 1)⁴¹; «Nam cum videret nullum esse navium usum, quia vacua omnis Hispaniae ora classibus Punicis erat, subductis navibus Tarracone navales socios terrestribus copiis addidit» (Titus Livii, Ab Urb. XXVII, 17, 6)⁴²; «Cum iis copiis

---

³⁴ «This army Nero embarked at Puteoli and transported to Spain. Arrived at Tarraco by sea, he there disembarked his troops, beached the ships, and armed even the crews, to increase his numbers. Then setting out for the river Ebro, he took over the army from Tiberius Fonteius and Lucius Marcius» (Titus Livii, Ab Urb. XXVI, 17, 2-3).

³⁵ «Then ordering the ships to follow, and proceedings by land to Tarraco, he held an assembly of all the allies; for on hearing of his coming embassies had poured out from the entire province» (Titus Livii, Ab Urb. XXVI, 19, 12).

³⁶ «Setting out from Tarraco he visited cities of the allies and also winter quarters of the army, and warmly praised the soldiers because, after suffering two such disasters in succession, they had held the province, and not allowing the enemy to feel any benefit from their successes, had kept them out of the whole region this side of the Ebro, and had loyally protected the allies» (Titus Livii, Ab Urb. XXVI, 20, 1).

³⁷ «Scipio, having promptly visited all the necessary places and having done all that was to be done, retired to Tarraco» (Titus Livii, Ab Urb. XXVI, 20, 4).

³⁸ «In Spain at the beginning of spring Publius Scipio launched his ships, and after summoning the allied auxiliaries to Tarraco by an edict, he ordered the fleet and the transports to sail thence to the mouth of the river Ebre. Having ordered the legions to leave their winter quarters and meet at the same point, he himself with five thousand allies set out from Tarraco to join the army» (Titus Livii, Ab Urb. XXVI, 41, 1-2).

³⁹ «As for himself, having been informed by fishermen of Tarraco who had crossed the lagoon everywhere, now in light vessels, now, when these would go aground, through shallow water, that an easy crossing on foot up to the wall was possible, Scipio, when word was brought to him that the tide was ebbing, led five hundred armed men with him to the place» (Titus Livii, Ab Urb. XXVI, 45, 7).

⁴⁰ «Having made such a beginning, and having repaired battered parts of the wall, and leaving forces posted to defend the city, he set out for Tarraco, being approached by many embassies in the course of his march. Some of these he answered and dismissed without stopping, some he postponed till he reached Tarraco, at which he had announced an assembly for all the allies new and old» (Titus Livii, Ab Urb. XXVI, 51, 9-10).

⁴¹ «At the end of this year Gaius Laelius Scipio's lieutenant, came to Rome on the thirty-fourth day after leaving Tarraco. And on entering the city with a train of captives he occasioned a great concourse of people» (Titus Livii, Ab Urb. XXVII, 7, 1).

⁴² «For, seeing that he was making no use of ships, since the whole coast of Spain was rid of Punic fleets, he beached his vessels at Tarraco

Scipio veris principio ab Tarracone egressus -iam enim et Laelius redierat ab Roma, sine quo nihil maioris rei motum volebat- ducere ad hostem pergit» (Titus Livii, Ab Urb. XXVII, 17, 8)⁴³; «Paucis post proelium factum ad Baeculam diebus, cum Scipio rediens iam Tarraconem saltu Castulonensi excessisset, Hasdrubal Gisgonis filius et Mago imperatores ex ulteriore Hispania ad Hasdrubalem venire, serum post male gestam rem auxilium, consilio in cetera exsequencia belli haud parum opportuni» (Titus Livii, Ab Urb. XXVII, 20, 3)⁴⁴; «dimissisque in hiberna legionibus, L. Scipione fratre Romam misso et Hannone hostium imperatore ceterisque nobiles captivis ipse Tarraconem concessit» (Titus Livii, Ab Urb. XXVIII, 4, 4)⁴⁵; «ipse ab Tarracone profectus protinus ab sociis qui accolunt viam modica contrahendo auxilia Castulonem pervenit» (Titus Livii, Ab Urb. XXVIII, 13, 4)⁴⁶; «ipse cum ceteris copiis septuagensimis castris, protinus causis regulatorum civitatumque cognoscendis, ut praemia ad veram meritorum aestimationem tribui possent, Tarraconem rediit» (Titus Livii, Ab Urb. XXVIII, 16, 10)⁴⁷; «Haud multo post Silanus debellatum referens Tarraconem ad Scipionem rediit» (Titus Livii, Ab Urb. XXVIII, 16, 15)⁴⁸; «Dignam itaque rem Scipio ratus quae, quoniam aliter non posset, magno periculo peteretur, L. Marcio Tarracone, M. Silano Carthagine Nova, quo pedibus ab Tarracone itineribus magnis ierat, ad praesidium Hispania relictis, ipse cum C. Laelio duabus quinqueremibus ab Carthagine profectus tranquillo mari plurimum remis, interdum et leni adiuvante vento, in Africam traiecit» (Titus Livii, Ab Urb. XXVIII, 17, 11-12)⁴⁹; «tunc iam tranquillis rebus quia tempus expetendae poenae videbatur venisse, accitum ab Tarracone L. Marcium cum tertia parte copiarum ad Castulonem oppugnandum mittit, ipse cum cetero exercitu quintis fere ad Iliturgin castris pervenit» (Titus Livii, Ab Urb. XXVIII, 19, 4)⁵⁰; «Ipse Marcio in ulteriorem Hispaniam praemisso, Silano Tarraconem remisso paucos moratus dies, dum imperatam pecuniam Ilergetes pernumerarent, cum expeditis Marcium iam adpropinquantem Oceano adsequitur» (Titus Livii, Ab Urb. XXVIII, 34, 12)⁵¹; «Fide data acceptaque profectus retro Tarraconem est» (Titus Livii, Ab Urb. XXVIII, 35, 12)⁵²; «expositos milites per tutissima

---

and added their crews to the land forces» (Titus Livii, Ab Urb. XXVII, 17, 6).

⁴³ «Whith these troops Scipio set out at the beginning of spring from Tarraco and proceeded to lead against the enemy; for by this time Laelius also, without whom he did not wish any important action to be taken, had returned from Rome» (Titus Livii, Ab Urb. XXVII, 17, 8).

⁴⁴ «A few days after the battle at Baecula, when Scipio, now on his way back to Tarraco, had emerged from the forest of Castulo, the generals, Hasdrubal the son of Gisgo and Mago, came from farther Spain to Hasdrubal, bringing belated aid after the defeat, but not inopportunately for a council on the prosecution of the rest of the war» (Titus Livii, Ab Urb. XXVII, 20, 3).

⁴⁵ «After sending the legions away to their winter quarters and his brother Lucius Scipio to Rome, and with him Hanno, a general of the enemy, and the rest of the noble captives, he himself retired to Tarraco» (Titus Livii, Ab Urb. XXVIII, 4, 4).

⁴⁶ «Then Scipio himself set out from Tarraco, and gathering up as he went a moderate number of auxiliaries from the allies dwelling near the road, he arrived at Castulo» (Titus Livii, Ab Urb. XXVIII, 13, 4).

⁴⁷ «With the rest of the forces he himself returned to Tarraco in seventy days' marches, hearing the cases of chiefs and states as he proceeded in order to bestow rewards according to the real worth of their service» (Titus Livii, Ab Urb. XXVIII, 16, 10).

⁴⁸ «Not much later Silanus returned to Scipio at Tarraco, reporting the war at an end» (Titus Livii, Ab Urb. XXVIII, 16, 15).

⁴⁹ «Consequently Scipio thought the matter deserved to be pursued even at a great risk, since it was otherwise impossible. Leaving Lucius Marcium at Tarraco and Marcus Silanus at New Carthage -to which he had come by land in long stages from Tarraco- that they might defend Spain, he himself sailed with Gaius Laelius and two quinqueremes from (New) Carthage. Using oars for the most part over a calm sea, while at times a gentle wind lend its help, he crossed over to Africa» (Titus Livii, Ab Urb. XXVIII, 17, 11-12).

⁵⁰ «Now, however, since in a time of peace the moment for exacting the penalty seemed to have arrived, he summoned Lucius Marcium from Tarraco and sent him with a third of his forces to lay siege to Castulo. He himself with the rest of the army reached Iliturgi in about five stages» (Titus Livii, Ab Urb. XXVIII, 19, 4).

⁵¹ «After sending Marcium ahead into Farther Spain and Silanus back to Tarraco, Scipio delayed a few days for the Ilergetes to pay the whole amount demanded, and then with an unencumbered force overtook Marcium as he was now approaching the Ocean» (Titus Livii, Ab Urb. XXVIII, 34, 12).

⁵² «After giving and receiving promises Scipio set out on the return to Tarraco» (Titus Livii, Ab Urb. XXVIII, 35, 12).

omnia ad socios et amicos populi Romani Tarraconem duxisti; ab Tarracone deinde iter per praesidia Romana» (Titus Livius, Ab Urb. XXVIII, 42, 3-4)⁵³; «Confestim inde castra movit, et quacumque incedebat agmen legati dedentium civitates suas occurrebant, et cum Tarraconem venit, iam omnis cis Hiberum Hispania perdomita erat, captivique et Romani et socium ac Latini nominis, variis casibus in Hispania oppressi, donum consuli a barbaris reducebantur» (Titus Livius, Ab Urb. XXXIV, 16, 6)⁵⁴; «Haud ita multo post eidem, regresso Tarraconem consule, priusquam inde quoquam procederet, defecerunt. Iterum subacti; sed non eadem venia victis fuit. Sub corona veniere omnes, ne saepius pacem sollicitarent» (Titus Livius, Ab Urb. XXXIV, 16, 10)⁵⁵; «In Hispaniam ulteriorem eunti L. Postumio Albino collegae Gracchus mandaverat ut Q. Fulvium certiolem faceret Tarraconem exercitum adduceret: ibi dimittere veteranos supplementaque distribuere et ordinare omnem exercitum sese velle» (Titus Livius, Ab Urb. XL, 39, 3)⁵⁶; «Ita victor exercitus renovata priore gloria Tarraconem est perductus» (Titus Livius, Ab Urb. XL, 40, 13)⁵⁷.

A l'igual que l'historiador grec (Polibi, *Hist.* III, 76, 2), Livius es refereix com a Cissis a la població ibèrica de Kesse⁵⁸, topònim documentat a les monedes ibero-romanes i que, segons la tendència historiogràfica actual, correspondria amb Tarraco, tractant-se d'un cas de binòmia, «Nec magni certaminis ea dimicatio fuit. Sex milia hostium, duo capta cum praesidio castrorum; nam et castra expugnata sunt atque ipse dux cum aliquot principibus capiuntur, et Cissis, propinquum castris oppidum, expugnatur. Ceterum praeda oppidi parvi pretii rerum fuit, supellex barbarica ac vilium mancipiorum; castra militem ditavere non eius modo exercitus qui victus erat sed et eius qui cum Hannibale in Italia militabat omnibus fere caris rebus, ne gravia impedimenta ferentibus essent, citra Pyrenaeum relictis» (Titus Livius, Ab Urb. XXI, 60, 7)⁵⁹.

1.6.- Estrabó, Geografia.

Contemporani a Titus Livius és el geògraf grec Estrabó (65 a.C.-20 d.C.), nascut a Amàsia (Capadòcia). Estrabó va pertànyer a la generació d'intel·lectuals que arribaren a

⁵³ «Landing your troops you led them through country everywhere perfectly safe and reached allies and friends of the Roman people at Tarraco. From Tarraco it was then a march from one Roman post to another» (Titus Livius, Ab Urb. XXVIII, 42, 3-4).

⁵⁴ «He then speedily moved his camp, and wherever the column went ambassadors met him, surrendering their cities, and by the time he reached Tarraco, all Spain on this side of the Ebro had been subdued, while captives, both Romans and Latins of the confederacy, who had been overtaken by various misfortunes in Spain, were brought in and presented to the consul by the barbarians» (Titus Livius, Ab Urb. XXXIV, 16, 6).

⁵⁵ «A little later, when the consul had returned to Tarraco but before he moved from that place, the same peoples revolted and were again subdued, but the same indulgence was not granted to the conquered. They were all sold at auction, in order to prevent their disturbing the peace too frequently» (Titus Livius, Ab Urb. XXXIV, 16, 10).

⁵⁶ «Gracchus had entrusted to his colleague Lucius Postumius Albinus, who was going to Farther Spain, a message for Quintus Fulvius, instructing him to conduct the army to Tarraco; there he planned to discharge the veterans and assign the replacements and organize the entire army» (Titus Livius, Ab Urb. XL, 39, 3).

⁵⁷ «So the victorious army, having won once more its former glory, was conducted to Tarraco» (Titus Livius, Ab Urb. XL, 40, 13).

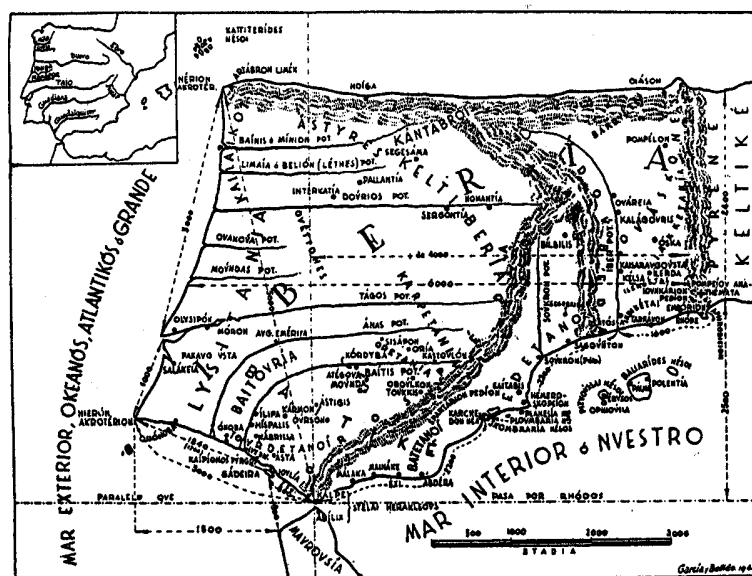
⁵⁸ A. Schulten, *Fontes Hispaniae Antiquae III: Las Guerras del 237-154 a. de J.C.*, Barcelona 1935; A. Tovar, *Iberische Landeskunde. Tarraconensis*, III, Baden-Baden 1989, p. 435. Sobre la problemàtica Kissa/Cissis plantejada pels textos de Polibi i Titus Livius, consultar: P. Otiña i J. Ruiz de Arbulo, «De Cese a Tarraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibèrica y el proceso de romanización», *Empúries*, 52 (2000), pp. 108-110 i 113.

⁵⁹ «Neither was the battle very difficult to win. Six thousand of the enemy were killed and two thousand captured, together with the garrison of the camp -for this too was attacked and taken. The general himself and several chieftains were made prisoners, and Cissis, a town which stood near the camp, was carried by assault. The plunder of the town yielded objects of little worth -household belongings of barbarians and slaves of no great price- but the camp made the soldiers rich; for in it they found not only the valuables of the army that they had just defeated, but also those of the army that was now serving under Hannibal in Italy, for the men had left nearly all their treasures behind when they crossed the Pyrenees, so as not to burden themselves with heavy baggage on the march» (Titus Livius, Ab Urb. XXI, 60, 7). Traducció extreta de la següent publicació: Titus Livius, *Livy*, V (books XXI-XXII), B.O. Foster (trad.), Loeb Classical Library, Londres 1982, pp. 178-181.

Roma l'any 29 a.C., després de la victòria romana d'Actium, el 31 a.C., i que s'incorporaren a l'èlite culta⁶⁰.

Estrabó, després d'escriure un llibre titulat *Historia*, continuació de la de **Polibi**, realitzà la seva obra més significativa, la *Geografia*, que anava dirigida a les èlites governants romanes les quals, per necessitats derivades del seu càrrec, devien conèixer perfectament les característiques geogràfiques de les diferents províncies que composaven l'Imperi i, sobretot, els recursos existents a cadascuna per a calibrar les seves respectives possibilitats d'explotació⁶¹.

Estrabó s'ocupa de la Península Ibèrica i les seves illes al llibre III de la susdita obra, escrit vers l'any 17 o 18 d.C. (**Estrabó**, *Geogr.* III, 3, 18) (**Fig. 15**), i, degut a que no havia visitat mai aquesta regió, va haver d'utilitzar informacions procedents d'altres autors, majoritàriament geògrafs i intel·lectuals grecs del s. II a.C. o de principis del s. I a.C., que sí havien estat a *Hispania*. És per aquesta raó, que les informacions que ens aporta es retreguin habitualment cent anys abans de que ell escrigui.

Figura 15. La Península Ibèrica a partir dels textos d'Estrabó (segons A. García Bellido).

Estrabó menciona, en determinats moments de la seva obra, els noms d'autors com **Polibi**, **Èfor**, **Posidoni** o, fins i tot, el del diplomàtic **Artemidor** d'Èfes, qui, com ambaixador de la seva ciutat a Roma, va viatjar arreu del Mediterrani a finals del s. II a.C., arribant també a les costes de la Península Ibèrica, la qual cosa li va permetre escriure a Alexandria, vers el 100 a.C., una *Geografia* d'onze llibre (*Geographouména*). Però, és especialment significativa la referència que fa a **Eratòstenes** de *Cirene* (290-215 a.C.), tercer director de la Biblioteca d'Alexandria, doncs recull el fragment d'un text d'aquest famós geògraf i astrònom hel·lenístic del s. III a.C., en concret pertanyent a la seva magna *Geographica* (una obra

⁶⁰ J.A. López Férez (ed.), *Historia de la literatura griega*, Cátedra, Madrid 1988, pp. 243-256.

⁶¹ A. Berthelot, "L'Europe occidentale d'après Agrippa et Strabon", *Latomus*, I (1933), pp. 9-12; J.M. Blázquez, "La Iberia de Estrabón", *Hispania Antiqua*, I (1971), pp. 11-94; A.J. Domínguez Monedero, "Reflexiones acerca de la sociedad hispana reflejada en la 'Geografía' de Estrabón", *Lucentum*, III (1984), pp. 201-218; C. Nicolet, *L'Inventaire du Monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romain*, Fayard, París 1988, pp. 18 i 93-94 (reed. París 1996) (ressenya a P. Lévêque, "Géographie et Empire", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 14, 1988, pp. 388-389); D. Plácido, "Estrabón III: El territorio hispano, la geografía griega y el Imperialismo romano", *Habis*, 18-19 (1987-88), pp. 243-256; A. Prieto Arciniega, "L'espace social du pouvoir en Hispanie romaine", *Pouvoir et Imperium (IIIe av. J.-C.-Ie ap. J.-C., Diaphora*, 6, Nàpols 1996, pp. 213-226; D. Dueck, "The Date and Method of Composition of Strabo's 'Geography'", *Hermes*, 127 (1999), pp. 467-478.

fonamental, avui perduda, però, per fortuna, referida a diverses fonts literàries antigues, com és el cas de la *Geografia* d'**Estrabó**), en el qual es parla directament de la ciutat de *Tarraco* i que, en conseqüència, ens permet considerar al susdit savi grec, artífex, entre d'altres experiències científiques, del primer mesurament de la circumferència del globus terraquí, com l'autor més antic, fins al moment conegut, que es refereix a la ciutat que constitueix el centre neuràlgic del nostre territori (**Estrabó**, *Geogr.* III, 4, 7)⁶².

En aquest passatge d'**Eratòstenes** que **Estrabó** va aprofitar (i en el qual es fa al·lusió a la controvèrsia establerta entre **Artemidor** i el mateix **Eratòstenes** sobre l'existència o no d'unes autèntiques instal·lacions portuàries a *Tarraco*), se'ns fa referència concreta al topònim *Tarrakon*, fet que ens permet deduir que a la segona meitat del s. III a.C., a un lloc que **Estrabó** identifica amb el de la *Tarraco* ibero-romana, n'hi havia un poblat conegut pels grecs amb el nom de *Tarrakon*, fet que, juntament amb les dades numismàtiques (dracmes d'imitació emporitana amb llegenda «*TARAKONSALIR*», en caràcters ibèrics), ens podria indicar la procedència ibèrica del topònim, la qual cosa reforçaria la identificació de *Kese* (documentada a les fonts literàries antigues, **Plini** i **Titus Livi**, i a les monedes ibero-romanes) amb *Tarraco*, invalidant aquelles hipòtesis que apuntaven l'existència de dues localitats, una ibèrica anomenada *Kese*, la capital dels *cessetani*, i una romana que va rebre el nom de *Tarraco*, que corresponia a l'establiment romà construït pels Escipions⁶³.

La *Geografia* d'**Estrabó** resulta una "geografia política"⁶⁴ en la qual l'autor manifesta obertament la seva admiració per Roma, concebut el procés de conquesta romà com un element romanitzador, en sentit positiu, que es vincula amb la *pax Augusta* (**Estrabó**, *Geogr.* III, 3, 8), la qual cosa ens explica el seu caràcter panegíric. El seu model explicatiu es basa en el contrast entre civilització, que identifica amb vida urbana, i barbàrie (**Estrabó**, *Geogr.* III, 1, 2; III, 1, 6; III, 2, 1-3; III, 2, 15; III, 3, 5; III, 3, 7; III, 3, 8; III, 4, 13; i III, 4, 20), fent servir el clàssic esquema dels tres estadis de progrés humà establert per **Plató**, el salvatge (*agroïkos*), el semi-salvatge (*mesagroïkos*) i el civilitzat (*politikós*) (**Plató**, *Lleis* III, 677-682), i recollint la idea aristotèlica que defensa que la *pólis* pertany a l'ordre natural i que l'*ánthropos* per natura ha estat creat per a viure a la *pólis* (**Aristòtil**, *Polit.* 1252 b-1253 a). Mostra d'aquesta vida urbana, que, segons la concepció greco-llatina, avançaria des de les

⁶² **Estrabó** va aprofitar a la seva *Geografia* un passatge de l'obra d'**Eratòstenes**, en el qual es parla així de *Tarraco*: «*Ératosthène va jusqu'à faire de cette ville une station maritime, mais il est contredit par Artémidore, qui affirme qu'elle ne se prête pas même à l'ancre*» (**Estrabó**, *Geogr.* III, 4, 7). Traducció extreta de la següent publicació: Estrabó, *Géographie*, II (llibres III-IV), F. Lasserre (trad.), Les Belles Lettres, París 1966, p. 66. Respecte a les fonts d'informació utilitzades per **Estrabó** a la seva *Geografia* i la problemàtica concreta entorn al susdit fragment de text podeu consultar: A. Berthelot, "Les données numériques fondamentales de la géographie antique d'Ératosthène à Ptolémée", *Revue Archéologique*, II (1932), pp. 1-34; A. Schulten, *Fontes Hispaniae Antiquae VII: Geografia de Iberia*, Barcelona 1952, pp. 2-4; P. Pericay, *Tarraco. Historia y mito*, Tarragona 1952, pp. 16-17; H. Berger, *Die Geographischen Fragmente des Eratosthenes*, Amsterdam 1880 (reed. Amsterdam 1964); Estrabó, *Géographie*, II (llibres III-IV), F. Lasserre (trad.), Les Belles Lettres, París 1966, pp. 3-20; G. Dragani, *Eratostene e l'apogeo della scienza greca*, Bolonia 1979; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, pp. 14-15; P. Otiña i J. Ruiz de Arbulo, "De Cese a Tarraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización", *Empúries*, 52 (2000), pp. 111-112.

⁶³ Sobre la procedència del topònim *Tarraco(n)* s'han realitzat diverses hipòtesis. **W. Schulze** li atribuïa un origen etrusc, anàleg a *Tarracina* (Itàlia), **A. Le Flamanc** preferia pensar en un origen celtibèric, mentre que **P. Battisti** el definia en termes de panmediterrani, al considerar que els noms començats per *Tarr-* són de procedència pre-indoeuropea. A l'actualitat, es considera que el susdit topònim té un origen ibèric, possibilitat que ja va contemplar **F. Mateu Llopis** i que l'eminent epigrafista alemany **G. Alföldy** ha desenvolupat. Recentment, **A. Barreda** ha exposat una nova proposta sobre la utilitat lingüística del topònim *Tarraco*, basant-se en la reformulació de la relació *Tarraco/Tarracina*, ja plantejada per **Schulze**. Segons **Barreda**, el topònim *Tarracina* tindria una pseudo-etimologia grega, doncs podria derivar de l'adjectiu *trajús* (en caràcters grecs) que en grec significa "elevat" i que s'utilitzà per a formar alguns topònims com *Trachis* (Tessàlia). Això es correspondria amb les característiques topogràfiques del terreny sobre el qual s'aixequen ambdues ciutats, tant la hispànica com la itàlica: un escarpat turó al costat d'un riu i d'una potencial zona portuària. D'aquesta manera, l'autora arriba a la conclusió que *Tarraco* seria un topònim romano-itàlic *ex novo* amb una pseudo-etimologia grega, que faria referència a l'abrupta topografia de l'elevació on es troba la ciutat. Veure: **W. Schulze**, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlín 1904 (reprint. 1966); **P. Battisti**, "Tarracina-Tarraco e alcuni toponimi del nuovo Lazio", *Studi Etruschi*, 6 (1932), pp. 287-338; **F. Mateu Llopis**, "Tarakon y Kose, dos topónimos ibéricos", *Boletín Arqueológico*, èp. IV, 25-30 (1949), pp. 103-114; **J.M. Recasens**, *La Ciutat de Tarragona*, vol I, Editorial Barcino, Barcelona 1966, pp. 94-97; **G. Alföldy**, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 18; **A. Barreda**, *Gentes itálicas en Hispania Citerior (218 a.C.-14 d.C.)*, *Los casos de Tarraco, Carthago Nova y Valentia*, Bellaterra 1998 (Tesi Doctoral), pp. 60-77.

⁶⁴ **C. Nicolet**, *L'Inventaire du Monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romain*, Fayard, París 1988, pp. 18 i 93-94 (reed. París 1996).

latituds meridionals, més desenvolupades, vers les septentrionals, seria la *Ulterior Baetica*, en especial el seu litoral sud (**Estrabó**, *Geogr.* III, 1, 6; III, 2, 1-3; i III, 4, 3), i la regió costanera de la *Citerior Tarraconensis* (**Estrabó**, *Geogr.* III, 1, 6)⁶⁵, amb *Tarraco* i *Carthago Nova* com a ciutats més importants, que compartien, segons es desprèn de les paraules del geògraf grec, un concepte molt lax de capitalitat com a residències temporals del pretor (**Estrabó**, *Geogr.* III, 4, 6-7 i III, 4, 20)⁶⁶. Les poques referències que realitza sobre el territori tarragoní són molt breus i sempre centrades al nucli urbà de *Tarraco* (**Estrabó**, *Geogr.* III, 4, 7-8; III, 4, 10; III, 4, 20; i III, 5, 1), que és comparat amb el de *Carthago Nova*, fet que ens permet perfectament intuir que, en efecte, entre ambdues ciutats existí sempre una dualitat que no es va trencar, fins a l'època augustiana, moment en el qual *Tarraco*, “centre político-administratiu de la província”, sembla que es va convertir definitivament en capital provincial.

1.7.- Sèneca el Vell, *Controversiae*.

El retor **Marc Anni Sèneca** (55 a.C.-39 d.C.)⁶⁷, natural de *Corduba* i pare del famós filòsof que va arribar a ser cònsol i preceptor de l'emperador Neró, a les seves *Controversiae* també es refereix a la nostra àrea d'estudi i, concretament, ens parla de l'estada d'August a la capital de la *Hispania Citerior*, un esdeveniment que és recordat, igualment, per altres autors llatins, concretament, per **Suetoni**, per **Orosi** i, sobretot, per **Horaci** (**Suetoni**, *Aug.* 26, 3; **Orosi**, *Hist. adv. pag.* VI, 21, 19-20; **Horaci**, *Odes* III, 14). En efecte, és precisament el poeta de *Venusia*, **Quintus Horaci Flacus** (65-8 a.C.), qui, a les seves *Odes*, parla de manera més clarivident sobre aquest episodi, i ens explica com el *princeps* va caure malalt durant la primera campanya militar de les Guerres Càntabres (29-19 a.C.), que posaren punt i final a la conquesta d'*Hispania*, quelcom que li va obligar a abandonar el camp de batalla, triant com a lloc de recuperació la ciutat de *Tarraco*, des d'on va dirigir sense problemes el seu immens Imperi durant els anys 26 i 25 a.C. (**Horaci**, *Odes* III, 14)⁶⁸.

El text de **Sèneca el Vell** ens indica, concretament, com August, al llarg de la seva estada a la ja colònia de *Tarraco*, gaudia amb els al·legats pronunciats per l'advocat tarraconense Gavi Siló, un extraordinari orador, «*Bene declamavit Gavius Silo, cui Caesar Augustus, cum frequenter causas agentem in Tarraconensi colonia audisset, plenum testimonium reddidit; dixit enim: “numquam audivi patrem familiae disertioem”. Erat qui patrem familiae praeferret, oratorem subduceret: partem esse eloquentiae putabat eloquentiam abscondere*» (**Sèneca**, *Contr.* X, *praef.* 14)⁶⁹.

⁶⁵ A.J. Domínguez Monedero, “Reflexiones acerca de la sociedad hispana reflejada en la “Geografía” de Estrabón”, *Lucentum*, III (1984), pp. 201-218; D. Plácido, “Estrabón III: El territorio hispano, la geografía griega y el Imperialismo romano”, *Habis*, 18-19 (1987-88), pp. 243-256; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, pp. 11-14; P. Gamsey i R. Saller, *El Imperio Romano. Economía, sociedad y cultura*, Barcelona 1990, pp. 23-26; D. Montero, “El determinismo geográfico, la geografía económica y el imperialismo en la obra de Estrabón”, *Studia Historica* (Historia Antigua), 13-14 (1995-96), pp. 311-330; A. Prieto Arciniega, “L'espace social du pouvoir en Hispanie romaine”, *Pouvoir et Imperium (IIIe av. J.-C.-Ie ap. J.-C., Diaphora*, 6, Nàpols 1996, pp. 213-226.

⁶⁶ «*Entre le delta de l'Èbre et le dernier contrefort du Mont Pyréné, sur lequel se dresse le Trophée de Pompée, la première ville est Tarragone. Elle n'a pas de port, mais elle a été bâtie au fond d'un golfe et pourvue à satisfaction de tout ce qui est nécessaire à une cité. Sa population n'est pas moindre aujourd'hui que celle de la Nouvelle-Carthage, du fait qu'elle est bien placée pour servir de résidence aux gouverneurs et qu'elle tient lieu, en quelque manière, de métropole non seulement en deçà de l'Èbre, mais aussi au delà pour la plus grande partie du territoire. Enfin les avantages de sa situation sont encore soulignés par la présence d'îles importantes en avant de la côte, à faible distance: les Gymnésies et Ébysus*» (**Estrabó**, *Geogr.* III, 4, 7). «*Le gouverneur réside en hiver sur le littoral et rend la justice principalement à la Nouvelle-Carthage et à Tarragone*» (**Estrabó**, *Geogr.* III, 4, 20). Traducció extreta de la següent publicació: Estrabó, *Géographie*, II (llibres III-IV), F. Lasserre (trad.), Les Belles Lettres, París 1966, pp. 66 i 81.

⁶⁷ C. Codoñer (ed.), *Historia de la literatura latina*, Cátedra, Madrid 1997, pp. 311-312 i 507-515.

⁶⁸ Horaci, *Odes i epodes*, II (llibres III-IV), J. Vergés (trad.), Fundació Bernat Metge, Barcelona 1981; Carmen Codoñer (ed.), *Historia de la literatura latina*, Cátedra, Madrid 1997, pp. 123-153.

⁶⁹ «*Gavius Silo was a good declaimer. He was paid a fine tribute by the emperor Augustus, who had heard him pleading a good many times*

1.8.- Mela, *De chorographia*.

Pomponi Mela, posterior a **Estrabó**, d'origen hispànic, doncs va néixer a *Tingis*, població situada molt a prop de l'Estret de Gibraltar, a la seva obra *De chorographia*, escrita cap a mitjans del s. I d.C., vers l'any 44 d.C., realitza un descripció geogràfica dels països relacionats amb el Mediterrani, i, per tant, parla d'*Hispania*, i de la seva costa oriental, destacant, a l'igual que **Estrabó**, com a dos grans centres *Tarraco* i *Carthago Nova*⁷⁰.

Pel que fa al nostre territori, hem d'assenyalar que **Mela** al llibre II de la seva obra fa una descripció de la costa nord-est de la península i que només fa una breu menció de la ciutat de *Tarraco*, de la qual destaca la seva opulència, sense referir-se a cap altre aspecte del Camp de Tarragona, «*Urbiūm de mediterraneis in Tarraconensi clarissimae fuerunt Palantia et Numantia, nunc est Caesaraugusta; in Lusitania Emerita, in Baetica Astigi, Hispal, Corduba. At si litora legas, a Ceruaria proxima est rupes quae in altum Pyrenaeum extrudit, dein Ticis flumen ad Rhodam, Clodianum ad Emporias, tum mons Iouis, cuius partem occidenti aduersam, eminentia cautium quae inter exigua spatia ut gradus subinde consurgunt, Scalas Hannibalis adpellant. Inde ad Terraconem parua sunt oppida Blande, Iluro, Baetulo, Barcino, Subur, Tolobi; parua flumina Baetulo, iuxta Iouis montem Rubricatum in Barcinonis litore, inter Subur et Tolobin Maius. Tarraco urbs est, in his oris, maritimarum opulentissima: Tulcis eam modicus amnis, super ingens Hiberus Dertosam adtingit*» (**Mela**, *De chorogr.* II, 5, 88-90)⁷¹.

1.9.- Plini el Vell, *Naturalis Historia*.

Gai Plini Segon (23-79 d.C.), coetani a **Mela**, que ocupà procuracions a la Gàl·lia Narbonense i Bèlgica, a l'Àfrica i a la *Hispania Citerior Tarraconensis*, escrigué cap al 70 d.C., entre altres obres, la seva *Naturalis Historia*, que constitueix un complex i sistemàtic resum en vint-i-set llibres dels sabers útils i científics de l'Antiguitat i, a l'igual que la *Geografia* d'**Estrabó**, un panegíric que enalteix la conquesta, pacificació i activitat civilitzadora de Roma⁷². Com a fonts utilitzà les dades geogràfiques contingudes a l'obra de **Marc Terenci Varró** (116-27 a.C.) i, especialment, els extensos *libri, indices* i *commentarii* redatats per **Marc Vipsani Agrippa** (63-12 a.C.) i l'emperador **August**, i, per aquesta raó, reflecteix la situació existent abans de l'època flàvia⁷³. Respecte a *Hispania*, les dades que

---

in the colony of Tarraco. He said: "I've never heard a more eloquent family man". Silo was the sort of person to put forward the father of the family and keep the orator in the background; he thought it part of eloquence to hide one's eloquence» (**Sèneca**, *Contr.* X, *praef.* 14). Traducció extreta de la següent publicació: Sèneca el Vell, *Controversiae*, II, M. Winterbottom (trad.), Loeb Classical Library, Londres 1974, p. 365.

⁷⁰ C. Codoñer (ed.), *Historia de la literatura latina*, Cátedra, Madrid 1997, p. 800.

⁷¹ «*Des villes situées au milieu des terres les plus célèbres, en Tarraconnaise, étaient autrefois Palantia et Numance, maintenant ce sont César-Augusta; en Lusitanie, Émerita; en Bétique, Astigi, Hispal, Corduba. Mais, si l'on suit la côte, il y a, à proximité de Ceruaria, un rocher qui projette en pleine mer le Pyréné, puis le fleuve Ticis près de Rhoda, le Clodianum près d'Emporiae, ensuit le mont Jupiter dont le versant occidental, formé de rocher en saillie qui, peu distants les uns des autres, s'élèvent progressivement en faisant comme des marches, est appelé Escalier d'Hannibal. De là jusqu'à Tarraco il y a les petites places de Blandé, Iluro, Baetulo, Barcino, Subur, Tolobi; de petits fleuves: le Baetulo au voisinage du mont Jupiter, le Rubricatum sur le littoral de Barcino, entre Subur et Tolobi le Maius. Tarraco est, sur cette côte, la ville maritime la plus opulente. Le Tulcis, un fleuve de médiocre importance, l'arrose; au-delà le puissant Hiberus arrose Dertosam*» (**Mela**, *De chorogr.* II, 5, 88-90). Traducció extreta de la següent publicació: Mela, *Chorographie*, A. Silberman (trad.), Les Belles Lettres, París 1988, p. 58.

⁷² C. Codoñer (ed.), *Historia de la literatura latina*, Cátedra, Madrid 1997, pp. 806-808.

⁷³ **Plini**, i així ho explicita a la seva obra, va fer servir el famós Mapa d'**Agrippa** (l'*orbis pictus*), però també va utilitzar altres fonts documentals (els extensos *libri, indices* i *commentarii* redactats per August i Agrippa) entre les quals destacarien les llistes del *census* romà d'època d'August (*tabula censoriae*), on apareixien enumerats els pobles, les ciutats i, fins i tot, algunes ètnies, que, probablement, van constituir la seva font d'informació més important. Tenint en compte, tal i com indica **T.P. Wiseman**, que després del *census* de l'any 69 a.C. no es va poder efectuar cap altre cens a l'Imperi, a causa de la inestabilitat provocada per les Guerres Civils, fins a l'any 29-28 a.C., quan es va realitzar sota la supervisió d'**Agrippa**, hem de concloure que, en efecte, **Plini** va emprar fonts d'època augustiana i que, en

apareixen s'intercalen a diversos llibres, principalment al tercer i al quart⁷⁴.

Dins el seu llibre III realitza una descripció de la *Hispania Citerior*, en la qual es refereix als territoris costaners del nord-est peninsular i ens diu, després de fer referència al nombre de ciutats promocionades a *Hispania*, sense concretar si la promoció de cada comunitat es va produir en època cesariana o augustiana (Plini, *N.H.* III, 4, 18)⁷⁵, *grosso modo*, que a la regió de l'Ebre vivien els ilercaons o ilercaons i que a continuació venia la regió dels cessetans, el riu *Subi*, *Tarraco*, els ilergetes amb el poblat de *Subur*⁷⁶, el riu Llobregat, els laietans i els indigetetes, «*Regio Ilergaonum, Hiberus amnis, nauigabili commercio diues, ortus in Cantabris haut procul oppido Iuliobrica per CCCCL p. fluens, nauium per CCLX a Vareia oppido capax, quem propter universam Hispaniam Graeci appellauere Hiberiam. Regio Cessetania, flumen Subi, colonia Tarracon, Scipionum, opus sicut Carthago Poenorum. Regio Ilergetum, oppidum Subur, flumen Rubricatum, a quo Laetani et Indigetetes. Post eos qui dicitur ordine intus recedentes radice Pyrenaei Ausetani, Lacetani perque Pyrenaeum Ceretani, dein Vascones. In ora autem colonia Barcino cognomine Fauentia, oppida ciuium Romanorum Baetulo, Iluro, flumen Arnum, Blandae, flumen Alba, Emporiae, geminum hoc ueterum incolarum et Graecorum qui Phocaeensium fuere suboles, flumen Ticer. Ab eo Pyrenaea Venus in latere promunturii altero XL*» (Plini, *N.H.* III, 4, 21-22)⁷⁷.

conseqüència, ens estaria reflectint una situació anterior al seu temps. Veure: R. Thomsen, *The Italic Regions from Augustus to the Lombard invasion*, Classica et Mediaevalia Dissertationes, Copenhage 1947, pp. 17-46; T.P. Wiseman, "The census in the first century B.C.", *Journal of Roman Studies*, LIX (1969), 59-75. Sobre l'obra geogràfica d'Agrippa i d'August podeu consultar també: C. Nicolet, *L'Inventaire du Monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romain*, Fayard, París 1988, pp. 103-131 (notes pp. 263-273) i pp. 181-199 (notes pp. 291-295) (reed. París 1996). Recentment, A.M. Canto ha publicat un article en el qual defensa, en contra de l'opinió majoritària, que les dades administratives utilitzades per Plini sobre *Hispania* no són les d'August i Agrippa, sinó les de la seva pròpia època. Segons l'autora, Plini es trobaria perfectament informat de les mesures adoptades per Vespasià en favor d'*Hispania* i de les seves repercussions fiscals, i més tenint en compte el fet que fou procurador a una de les províncies hispàniques, la *Hispania Citerior Tarraconensis*, i que tenia accés a la documentació més actualitzada de la cancelleria de Roma vers els anys 75-77 d.C. Veure: A.M. Canto, "Oppida stipendiaria: los municipios flavios en la descripción de Hispania de Plinio", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, 23 (1996), pp. 212-243.

⁷⁴ A. Roubertier, "L'Espagne chez Pline l'Ancien", *Caesardunum*, 7 (1972), pp. 151-152.

⁷⁵ Segons ens diu Plini a la *Hispania Citerior* n'hi havia: «*oppida CLXXVIII, in iis colonias XII, oppida ciuium Romanorum XIII, Latinorum ueterum XVIII, foederatorum unum, stipendiaria CXXXV*» («il y a 179 villes, parmi lesquelles 12 colonies, 13 villes de droit romain, 18 de droit latin ancien, une ville de fédérés et 135 villes stipendiaires») (Plini, *N.H.* III, 4, 18). Traducció extreta de la següent publicació: Plini el Vell, *Histoire Naturelle*, III, H. Zehnacker (trad.), Les Belles Lettres, París 1998, p. 44. En opinió de M.I. Henderson, els documents oficials emprats per Plini per a la seva descripció, les fórmules provincials, es podrien datar vers mitjans del període augustià i, per tant, les promocions jurídiques s'haurien portat a terme a època cesariana o durant els primers anys del govern d'August. Veure: M.I. Henderson, "Julius Caesar and Latium in Spain", *Journal of Roman Studies*, XXXII (1942), pp. 1-4; A. Prieto Arciniega, "L'espace social du pouvoir en Hispanie romaine", *Pouvoir et Imperium (IIIe av. J.-C.-Ie ap. J.-C., Diaphora*, 6, Nàpols 1996, pp. 213-226.

⁷⁶ A. Ferrer, "El problema de la situación de Subur", *Ampurias*, VII-VIII (1945-46), pp. 368-370; A. Tovar, *Iberische Landeskunde. Tarraconensis*, III, Baden-Baden 1989, p. 434.

⁷⁷ «*le territoire des Ilergaons. Le fleuve Ebre tire sa richesse de la navigation commerciale; il prend sa source chez les Cantabres non loin de la ville de Iuliobrica; son cours est de 450 milles; il se prête à la navigation sur une longueur de 260 milles à partir de la ville de Vareia; c'est d'après ce fleuve que les Grecs ont donné à l'Espagne entière le nom d'Hibérie. Le territoire de Cessétans, le fleuve Subi, la colonie de Tarragone qui est l'oeuvre des Scipions comme Carthagène est celle des Puniques. Le territoire des Ilergètes, la ville de Subur, le fleuve Llobregat, à partir duquel sont les Laetans et les Indigetetes. Après eux se succèdent vers l'intérieur dans l'ordre qu'on va suivre, au pied des Pyrénées: les Ausétans, les Lacétans; et sur toute la largeur des Pyrénées: les Cérétans et ensuite les Vascons. Sur la côte la colonie de Barcelone surnommée Faventia, les villes de droit romain que sont Baetulo et Iluro, le fleuve Arnum, Blandae, le fleuve Alba, Ampurias, cette dernière une villes double, d'anciens habitants et de Grecs qui étaient les descendants de Phocéens, et le fleuve Ticer. Venus des Pyrénées, de l'autre côté du promontoire, en est distante de 40 milles*» (Plini, *N.H.* III, 4, 21-22). Traducció extreta de la següent publicació: Plini el Vell, *Histoire Naturelle*, III, H. Zehnacker (trad.), Les Belles Lettres, París 1998, pp. 45-46. D'altra banda, podeu consultar la següent edició del text que presenta un important aparell crític: Plini el Vell, *Historia Natural*, III-VI, A. Fontán et alii (trad.), Biblioteca Clásica Gredos, núm. 250, Madrid 1998. Hem de dir que és molt controvertida la utilització que fa Plini del terme llatí "oppidum". Segons A. Capalvo Liesa, el susdit terme sempre fa referència a "sedes ciuitates urbe" i, en conseqüència, ha de ser l'utilitzat per Plini per a referir-se, *grosso modo*, als centres urbans, sense que la seva utilització determini cap especificitat respecte a la ubicació, les dimensions o les característiques defensives ni presenti cap relació amb la categoria jurídica d'una determinada ciutat. Aquesta opinió es compartida per J. Gascou, qui no li dona al terme cap sentit específic més enllà del de simple aglomeració urbana i, també per A.N. Sherwin-White, qui creu que Plini va utilitzar el terme "oppidum" de manera poc estricta a nivell jurídic i que amb ell fa referència, simplement, a una *urbs* que constituïria el centre d'un determinat territori. En opinió de Sherwin-White, l'oppidum ciuium romanorum de Plini s'hauria de vincular a la presència a un determinat centre urbà d'un nucli de ciutadans romano-itàlics organitzats en un *conuentus ciuium romanorum*, encara que també podria relacionar-se amb una concessió de ciutadania a comunitats natives, quelcom més habitual. Per a Sherwin-White aquests oppida ciuium romanorum, citats per Plini, obtindrien, finalment, un estatut jurídic romà, el de *municipium ciuium romanorum*, en època

Com podem comprovar, es precisament en aquesta descripció de la zona costera de la província *Hispania Citerior* on trobem una famosa i controvertida referència sobre la ciutat de Tarraco, que es anomenada «*colonia Tarracon, Scipionum opus sicut Carthago Poenorum*» (Plini, *N.H.* III, 4, 21), i que, molts segles després, sant Isidor de Sevilla (560-636 d.C.) recolliria en essència a les seves *Etymologiae*, «*Terraconam in Hispania Scipiones construxerunt; ideo caput est Terraconensis provinciae*» (Isidor, *Etym.* XV, 1, 65)⁷⁸. En opinió de M.J. Pena, «*opus significa simplemente “obra” (“producto del trabajo o de la actividad”), es decir que Tarraco en tanto que ciudad romana, plaza fuerte militar, centro administrativo, etc., es un producto de la actividad iniciada por los Escipiones, no una fundación suya en sentido estricto*»⁷⁹. Es decir, que l'actuació dels Escipions s'hauria de considerar com el punt d'inici d'una nova etapa de la vida de la ciutat que, com ens ha demostrat l'arqueologia ja existia amb anterioritat a l'arribada dels romans com a *oppidum* ibèric, una nova etapa que suposaria la seva absoluta transformació tant a nivell urbanístic com pel que fa a la seva mateixa funció i dimensió i que comportaria el naixement de la ciutat ibero-romana pròpiament dita, que s'erigiria com la base d'operacions fonamental dels romans a la Península Ibèrica.

És significatiu que Plini es refereixi, en aquesta mateixa descripció del litoral nord-oriental de la *Hispania Citerior*, a la *regio Kessetania* (Plini, *N.H.* III, 4, 21), és a dir, que no es limiti a fer com la resta d'autors una simple referència a la influent ciutat de Tarraco i que

---

d'August. Respecte a la problemàtica sobre el dret d'aquests municipis, romà o llatí, hem de dir que sembla superada la hipòtesi defensada per Ch. Saumagne, malgrat el replantejament d'aquesta proposat per J. González a partir de la lectura de la *Tabula Siarensis*, que considerava tots els municipis existents fora d'Itàlia com de dret llatí, i que, segons autors com P. Le Roux, seria més adient, tenint en compte que l'única modalitat de municipi existent a Itàlia durant el període republicà era el de dret romà, considerar els municipis sorgits en època d'August com de dret romà, constituint el municipi de dret llatí una creació posterior, d'època làvia, el *municipium Flavianum*, que respondria a una nova realitat jurídica i política, producte d'una nova estratègia de Roma per integrar a les èlites locals dins l'estructura imperial. A més la primera menció de *municipium Latinum* no la trobem fins a la *Lex Imitana*. A. Chastagnol presenta una opinió similar a la de Le Roux, però considera que el sorgiment del municipi de dret llatí es va produir a partir de la censura de Claudi, tot i que serien els emperadors flavis els seus màxims impulsors. Veure: J. Gascou, «*Municipium civium Romanorum*», *Latomus*, 30 (1971), pp. 133-141; *Idem*, «*La Tabula Siarensis et le problème des municipes romains hors d'Italie*», *ibidem*, 45 (1986), pp. 541-554; A.N. Sherwin-White, *The Roman citizenship*, Oxford 1973, pp. 344-349; Ch. Saumagne, *Le droit latin et les cités romaines sous l'Empire: essais critiques*, París 1965; M. Humbert, *Municipium et ciuitas sine suffragio (L'Organisation de la conquête jusqu'à la guerre sociale)*, Roma 1978; J. González, «*Res publica Siarensium i municipios de la Bética*», *II Congreso Andaluz de Estudios Clásicos*, Sevilla 1984; P. Le Roux, «*Municipio et droit latin en Hispania sous l'Empire*», *Revue historique de droit Français et étranger*, 64 (1986), pp. 325-350; A. Capalvo Liesa, «*El léxico pliniano sobre Hispania: etnonimia y designación de asentamientos urbanos*», *Caesaraugusta*, 63 (1986), pp. 49-67; A. Chastagnol, «*Consideration sur les municipes latins du premier siècle apr. J.C.*», *L'Afrique dans l'occident Romain*, C.E.F.R., 134, Roma 1990, pp. 345-365. Darrerament, A.M. Canto ha abordat la problemàtica entorn als anomenats per Plini «*oppida stipendiaria*», defensant que serien equivalents a *municipia Latii nova* o *Latii minoris*. En opinió d'aquesta autora, el terme *oppidum stipendiarium* no equivaldria, com pensa la major part de la investigació, al de ciutats peregrines, sinó que estaria definint les 291 ciutats (135 de la *Tarraconensis*, 120 de la *Baetica* i 36 de la *Lusitania*) (Plini, *N.H.* III, 18, 20 i 23-25; III, 7 i 15; i IV, 117 i 118), de menor rang, antiguitat i noblesa, que a tota la Península Ibèrica, per a la data en la qual escriu Plini, ja s'havien adherit a la possibilitat de promoció que oferia el nou estatut (*Ius Latii minus*) que l'emperador Vespasià havia atribuït globalment a *Hispania (universae Hispaniae)* durant l'any 69 d.C., és a dir, a l'accés gradual a la ciutadania romana *per honorem* de les èlites llatinitzades i econòmicament més afavorides de les ciutats. Com la majoria d'especialistes, Canto pensa que la paraula «*oppidum*» no té el menor contingut jurídic ni estatutari, significat simplement aglomeració d'entitat urbana organitzada, és a dir, ciutat. Per tant, segons el seu raonament, quan Plini qualifica als *stipendiaria* d'*oppida*, els està ubicant en el rang d'autèntiques ciutats, lliures de qualsevol *contributio* o dependència. A més, alguna diferència ha d'existir entre aquests *oppida stipendiaria* i la denominació pròpia de les ciutats peregrines, que sembla ser la de *ciuitas*, un terme de sentits múltiples, però que Plini utilitza exclusivament (juntament a la definició per *populi*) només a les regions menys romanitzades i, en conseqüència, menys municipalitzades de la Península Ibèrica. Per tant, segons Canto, no existeix cap problema jurídic per a poder reconèixer una ciutat qualificada per Plini d'*oppidum* com a *municipium*. Veure: A.M. Canto, «*Oppida stipendiaria: los municipios flavios en la descripción de Hispania de Plinio*», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, 23 (1996), pp. 212-243.

⁷⁸ «*En Hispania, Tarragona la fundaron los Escipiones; es la capital de la provincia Tarraconense*» (Isidor, *Etym.* XV, 1, 65). Traducció extreta de la següent publicació: sant Isidor de Sevilla, *Etimologías*, II (llibres XI-XX), J. Oroz Reta i M.A. Marcos Casquero (trad.), Biblioteca de Autores Cristianos, 434, Madrid 1994, p. 225.

⁷⁹ M.J. Pena, «*Apuntes y observaciones sobre las primeras fundaciones romanas en Hispania*», *Estudios de la Antigüedad*, 1 (1984), p. 77. En aquest sentit, P. Otiña i J. Ruiz de Arbulo opinen, a un recent article, que en el cas de Tarraco «*los Escipiones no actuaron como conditores o fundadores de una nueva colonia, imposible de imaginar con tal cronología, sino tan sólo como imperatores instalados en un castra permanente, generador a su vez de una vida protourbana motivada por los variados aspectos económicos inherentes a la presencia militar estable: cuartel de invierno, almacén portuario de suministros, tesoro de guerra, taller de la maquinaria bélica, residencia de rehenes, mercado de botín y esclavos, además del pequeño comercio generado por las tropas al gastar sus soldadas en las necesidades vitales más inmediatas*» (p. 108). Veure: P. Otiña i J. Ruiz de Arbulo, «*De Cese a Tárraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización*», *Empúries*, 52 (2000), pp. 107-108.

doni, tot i que de manera molt breu, alguna notícia de tipus etnogràfic sobre el nostre territori. De fet només aquest autor, juntament amb **Ptolomeu** (del qual parlarem a continuació), ens parla de la Cessetània i dels cessetans, és a dir, s'ocupa d'aportar dades etnogràfiques⁸⁰. En aquesta descripció, **Plini** diferencia entre *populi* i *regiones* (**Plini, N.H.** III, 4, 18-30), fet en el qual **R.C. Knapp** s'ha fonamentat per a llançar la hipòtesi de l'existència de dos sistemes d'estructuració del territori conquerit per Roma. Per a **Knapp**, mentre que l'estructura administrativa en *regiones* fou aplicada a la zona de romanització més primerenca de la *Hispania Citerior*, l'organització en *populi* correspongué a la resta de la província menys romanitzada⁸¹. En aquesta mateixa línia es situen altres investigadors com **M. Salinas de Frías**⁸², **J. Mangas**⁸³ o **J.M. Roldán Hervás**⁸⁴, pels quals és factible pensar que els romans utilitzaren les *regiones* com a instrument de control dels diversos territoris que anaven sotmetent i que, per tant, la *regio* de la *Kessetania*, on **Plini** englobava *Tarraco* (**Plini, N.H.** III, 4, 21), corresponia a la primera divisió administrativa-fiscal que els romans efectuarien en aquesta zona, sent, possiblement, la seca de *Kese* un dels resultats d'aquesta nova organització, tal i com suggereix **P.P. Ripollès** a l'observar que la circulació monetària de la susdita seca comprendria una àrea similar a l'ocupada més tard pel *conuentus iuridicus Tarraconensis* i que, en conseqüència, podria simbolitzar els precedents administratius de la posterior zona de jurisdicció conventual de *Tarraco* (**Fig. 37**)⁸⁵.

Però, malgrat els arguments esgrimits per **Knapp** i els seus seguidors, la qüestió existent entorn a la confusa terminologia pliniana i al veritable contingut dels termes *regio* i *populus* encara resta oberta⁸⁶, i han sorgit veus contràries com la d'**A. Capalvo Liesa**, que recull algunes observacions ja realitzades per **E. Albertini**⁸⁷, **A. Rodríguez Colmenero**⁸⁸ o **S. Gély**⁸⁹, que incideixen en la feblesa de la hipòtesi de l'autor americà i qüestionen el contingut administratiu del terme plinià *regio*⁹⁰.

1.10.- Marcial, *Epigrammae*.

Altre autor important del s. I d.C. que també es refereix en successives ocasions al nostre territori és el poeta hispànic **Gai Valeri Marcial** (43-104 d.C.), natural de *Bilbilis* (Calatayud)⁹¹.

⁸⁰ A. Tovar, *Iberische Landeskunde. Tarraconensis*, III, Baden-Baden 1989, p. 35.

⁸¹ R.C. Knapp, *Aspects of the Roman experience in Iberia, 206-100 B.C.*, Anejos de Hispania Antiqua, IX, Valladolid 1977, pp. 66-79.

⁸² M. Salinas de Frías, *Conquista y romanización de Celtiberia*, Salamanca 1986, p. 34.

⁸³ J. Mangas, "Hispania Romana", *Historia de España*, M. Tuñón de Lara (dir.), vol. I, Barcelona 1980, p. 298.

⁸⁴ J.M. Roldán Hervás, "Antigüedad", *Historia de Granada*, vol. I, Granada 1983, p. 169.

⁸⁵ P.P. Ripollès, *La circulación monetaria en la Tarraconense mediterránea*, València 1982, p. 377.

⁸⁶ M.L. Cortijo Cerezo, *La administración territorial de la Bética romana*, Còrdova 1993, pp. 96-97.

⁸⁷ E. Albertini, *Les divisions administratives de l'Espagne romane*, París 1923, p. 6.

⁸⁸ A. Rodríguez Colmenero, *Augusto e Hispania. Conquista y organización del norte peninsular*, Bilbao 1979, pp. 220-226.

⁸⁹ En paraules de **S. Gély**, la «*notion de région apparaît (...) comme une notion floue, recouvrant des réalités extensibles et vagues, quand elle n'est pas soutenue par une armature administrative, politique, voire idéologique, quand elle ne rencontre pas les structures du "gouvernement" ou de la "province"; mais ce flou est celui de tout concept dit "concret", qui ne parvient à l'existence perceptible, "réelle", qu'à travers l'action humaine, et le langage qui l'exprime et qu'elle exprime*». Veure: S. Gély, "Notion et réalité de la région en Italie de Varron a Plin L' Ancien", *Atti del Congresso Internazionale di Studi Vespasiani*, II, Rieti 1981, p. 430.

⁹⁰ A. Capalvo Liesa, "El léxico pliniano sobre Hispania: etnonimia y designación de asentamientos urbanos", *Caesaraugusta*, 63 (1986), pp. 56-57.

⁹¹ M. Dolç, *Hispania y Marcial. Contribución al conocimiento de la Hispania Antigua*, CSIC, Barcelona 1953 (sobre *Tarraco* consultar especialment les pàgines 62-65); G.B.A. Fletcher, "On Martial", *Latomus*, 42 (1983), pp. 404-411; C. Codoñer (ed.), *Historia de la*

Al llarg dels seus *Epigrammae* es refereix directament a *Tarraco* en tres ocasions⁹².

La primera referència la realitza al contraposar el duríssim hivern de l'interior peninsular, on es troba la seva ciutat natal, amb el temperat clima del que gaudeix el litoral tarraconense, una mostra més de que *Tarraco* i el seu *hinterland* constituï en un lloc ideal per a retirar-se a descansar, «*at cum December canus et bruma impotens / Aquilone rauco mugiet, / aprica repetes Tarraconis litora / tuamque Laletaniam*» (**Marcial**, *Epigr.* I, 49)⁹³. Aquesta mateixa apreciació van tenir l'ex cònsol Gai Porci Cató quan, segons ens diu **Ciceró** (*Pro Balb.* I, 11, 28), va triar com a lloc d'exili *Tarraco* i el mateix August, que, tal i com informen **Sèneca el Vell** (*Contr.* X, *praef.* 14), **Horaci** (*Odes* III, 14), **Suetoni** (*Aug.* 26, 3) i **Orosi** (*Hist. adv. pag.* VI, 21, 19-20), després de caure malalt durant les Guerres Càntabres, va escollir la susdita ciutat com a lloc per a recuperar-se.

La segona al·lusió la realitza quan descriu al seu amic *Flauus* el trajecte de Roma a la seva *Bibilis* natal, passant per *Tarraco*, que, segons es desprèn de les seves paraules, devia tenir un aspecte impressionant, digne de la capital de la *Hispania Tarraconensis*, «*I nostro comes, i, libelle, Flauo / longum per mare, sed fauentis undae, / et cursu facili tuisque uentis / Hispanae pete Tarraconis arces: / illinc te rota tollet et citatus / altam Bilbilin et tuum Salonem / quinto forsitan essedo uidebis*» (**Marcial**, *Epigr.* X, 104)⁹⁴.

La tercera i última referència, la fa en relació al famós vi tarraconense⁹⁵, que arriba a comparar amb el produït a la Campània i a l'Etrúria, «*Tarraco, Campano tantum cessura Lyaeo, / haec genuit Tuscis aemula uina cadis*» (**Marcial**, *Epigr.* XIII, 118)⁹⁶.

1.11.- Florus, *Vergilius orator an poeta*.

També hem de referir-nos al retòric d'origen africà **Luci Anneu Florus** (ss. I-II d.C.), qui va residir, durant alguns anys, a la mateixa *Tarraco*, on va exercir com a mestre de retòrica⁹⁷.

---

literatura latina, Cátedra, Madrid 1997, pp. 423-433.

⁹² Marcial, *Epigramas I*, I-VI, J. Fernández Valverde i A. Ramírez de Verger (trad.), Biblioteca Clásica Gredos, núm. 236, Madrid 1997; Marcial, *Epigramas II*, VII-XIV, J. Fernández Valverde i A. Ramírez de Verger (trad.), Biblioteca Clásica Gredos, núm. 237, Madrid 1997.

⁹³ «Però, quan el blanc desembre i l'hivern desembrat deixin sentir els bramuls de la tramuntana, tornaràs a les costes assolellades de Tarragona i a la teva benllogada Laletània» (**Marcial**, *Epigr.* I, 49). Traducció extreta de la següent publicació: Marcial, *Epigramas*, I (llibres I-IV), M. Dolç (trad.), Fundació Bernat Metge, Barcelona 1949, p. 29.

⁹⁴ «Vés, llibret meu, acompanya el meu amic Flauus pel llarg camí del mar, però que les ones et siguin propícies: amb fàcil carrera i amb vents favorables ateny l'altura de la Tàrraco hispana. D'allà prendràs un vehicle i, rabent, veuràs, potser a la cinquena etapa, l'alta Bilbilis i el teu estimat Salo» (**Marcial**, *Epigr.* X, 104). Traducció extreta de la següent publicació: Marcial, *Epigramas*, III, M. Dolç (trad.), Fundació Bernat Metge, Barcelona 1955, pp. 127-128.

⁹⁵ V. Bejarano, "Tarragona en la literatura latina", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 4-5 (1982-83), p. 293; J. Miró, "Les fonts escrites i el vi del 'Conventus Tarraconensis'", *Pyrenae*, 21 (1985), pp. 105-112; *Idem*, *La producció de àtforas romanes en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C.-I d.C.)*, BAR International Series, 473, Oxford 1988, pp. 295-303; V. Revilla, *Producció ceràmica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.-III d.C.)*, Cuadernos de Arqueología, 8, Barcelona 1995, pp. 1-3; V.A. Sirago, *Storia agraria romana (Volume secondo). La Dissoluzione*, Nàpols 1996, pp. 10-14; J.C. Márquez Villora, *El comercio de alimentos en el litoral oriental de la Península Ibérica durante el Alto Imperio Romano*, Alacant 2001 (Tesi Doctoral), pp. 459-460. A part de **Marcial**, també parlen del vi tarraconense, destacant principalment la seva finor, equiparable a la dels millors vins itàlics, **Plini** (*N.H.* XIV, 71), **Sili Itàlic** (*Pun.* III, 369-370 i XV, 176-177) i **Florus** (*Vergilius orator an poeta* II, 8). Totes les cites referides als vins de *Tarraco* es situen cronològicament entre l'època flàvia i els inicis del s. II d.C. i comparteixen tot un seguit de característiques: l'enumeració de diferents qualitats de vins, una referència geogràfica genèrica, acompanyada de l'absència de precisions sobre sistemes de producció o gestió de cada territori, i una avaluació basada en la comparació amb productes itàlics. Per tant, hem de considerar que les dades que ens aporten aquestes referències literàries antigues són de valor limitat, doncs ens trobem, fonamentalment, davant enumeracions reiteratives i tòpiques, preses d'autors anteriors i que no sempre poden situar-se en un marc cronològic i geogràfic precis.

⁹⁶ «Tarraco, qui ne le cédera qu'aux vins de Campanie, a produit ce vin qui rivalise avec les jarres d'Étrurie» (**Marcial**, *Epigr.* XIII, 118). Traducció extreta de la següent publicació: Marcial, *Épigrammes*, II (llibres XIII-XIV), H.J. Izaac (trad.), Les Belles Lettres, París 1973, p. 214.

⁹⁷ C. Codoñer (ed.), *Historia de la literatura latina*, Cátedra, Madrid 1997, pp. 637-642.

Durant la seva llarga estada a la ciutat, entre els anys 102 i 103 d.C., redactà el diàleg *Vergilius orator an poeta*, en el qual trobem una magnífica descripció de la Tarraco de principis del s. II d.C., «*si fata Romam negant patriam, saltim hic manere contingat. quid, quod consuetudo res fortis est? et ecce iam familiaritate continua ciuitas nobis ipsa blanditur, quae, si quid credis mihi qui multa cognoui, omnium [rerum] quae ad quietem eliguntur gratissima est, populum uides, o hospes et amice, probum, frugi, quietum, tarde[m] quidem, sed iudicio hospitem. caelum peculiariter temperatum miscet uices, et notam ueris totus annus imitatur. terra fertilis campis et magis collibus -nam Italiae uites adfectat et comparat areas- serotino non erubescit autumnno. si quid ad rem pertinet, ciuitas ipsa generosissimus auspiciis instituta. nam praeter Caesaris uexilla, quae portat, triumphos, unde nomen accepit, adest etiam peregrina nobilitas. quippe si uetera templa respicias, hic ille colitur corniger praedo, qui Tyriam uirginem portans dum per tota maria lasciuit, hic amisit et substitit, et eius quam ferebat oblitus subito nostrum litus adamauit» (Florus, *Vergilius orator an poeta* II, 6-9)⁹⁸.*

Indirectament, en aquest passatge de **Florus**, n'hi han alguns elements que ens remunten a les darreries del s. I a.C. i que permeten arribar a conclusions sobre el moment en el qual la ciutat rebé el rang colonial, «*ciuitas ipsa generosissimus auspiciis instituta. nam praeter Caesaris uexilla quae portat, triumphos, unde nomen accepit, adest etiam peregrina nobilitas*» (Florus, *Vergilius orator an poeta* II, 8). Aquest fragment ha estat objecte d'acurades investigacions que, en combinació amb les dades aportades, fonamentalment, per l'epigrafia, han conduït a la major part dels especialistes a situar, d'una manera provisional, donada la precarietat dels testimonis, el moment de la promoció jurídica de Tarraco al *status* de colònia romana en època cesariana, vers el 45 a.C., immediatament després de l'enfrontament a *Munda*⁹⁹.

1.12.- Tàcit, *Annales*.

No podem oblidar a **Publi Corneli Tàcit** (55-120 d.C.), el més important historiador romà, que es refereix també, encara que d'una manera molt concisa, al nostre territori. Nascut al si d'una influent família d'*equites* itàlics (potser a l'antiga província de la *Gallia Narbonensis*), va rebre una excel·lent educació i realitzà un important *cursus honorum* que culminà l'any 97 d.C. amb l'obtenció del consolat. El fet de pertànyer a l'alta burocràcia imperial li permeté accedir a importants documents oficials i estar al corrent de la política del

⁹⁸ «*Si els fets em neguen Roma com a pàtria, que pugui, almenys, romandre ací. ¿Què et diré, sinó que l'habitud és una força poderosa? Mira! Amb el tracte continu, la ciutat ja se m'ha fet agradable, perquè, si em creus, a mi que he vist tantes coses, és la més plaent de totes les que hom tria per al descans. Hi veus, oh foraster i amic, una gent honrada, sòbria, tranquil·la, que, si bé no s'apressa a ésser hospitalària, ho és amb reflexió. Un clima peculiarment suavitza el canvi de les estacions, i tot l'any és com una primavera. La terra, fèrtil als plans i sobretot als pujols -car mira d'assemblar-se a les vinyes d'Itàlia i li compara els seus bancals-, no s'avergonyeix d'una llarga tardor. I per si encara això no és prou, la mateixa ciutat fou fundada sota els més nobles auspicis, car a més dels estandards de Cèsar, que ostenta, triomfs als quals deu el seu nom, la seva noblesa té també un origen estranger. Perquè, si pares esment en els seus temples antics, és ací on es ret honor a aquell raptor ornat de corns que, emportant-se'n la noia de Tir, i després d'haver-hi joguejat per totes les mars, va jaquir-la ací, on es quedà, i després, oblidat de la noia que portava, sobtosament s'enamora del nostre ribatge» (Florus, *Vergilius orator an poeta* II, 8). Traducció extreta de la següent publicació: Florus, *Gestes dels romans*, II (llibre II), J. Icart (trad.), Fundació Benet Metge, Barcelona 1981, p. 78-79.*

⁹⁹ A. García Bellido, "La colonias romanas de Hispania", *Anuario de Historia del Derecho Español*, 29 (1959), p. 460; B.D. Hoyos, "Civitas and Latium in Provincial communities: inclusion and exclusion", *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 22 (1975), pp. 274-276; M.A. Marín Díaz, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada 1988, pp. 210-211; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, pp. 41 i 61; J.M. Solana Sáinz, "Colonización y municipalización bajo César y Augusto: Hispania Citerior", *Aspectos de la colonización y municipalización de Hispania*, Mèrida 1989, p. 76; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, pp. 35-36; A. Prieto Arciniega, "Tarraco", *I Congreso Histórico-arqueológico Hispano-italiano (Elche, 26-29 de octubre de 1989)*, *Dialoghi di Archeologia*, 1-2 (1992), p. 86 (també publicat a *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 14, 1992, p. 79); J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya. Dels inicis al Baix Imperi*, Edicions 62, Barcelona 1994, p. 71; Th. Kruse i R. Scharf, "Tarraco Triumphans oder die Caesaren des Florus", *Hermes*, 124 (1996), pp. 491-498; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 145-146.

moment¹⁰⁰.

Les seves dues obres més importants són les *Històries* i els *Annals*, a les quals va pretendre ser objectiu, però, malgrat l'esforç, no va poder evitar que la seva profunda creença en la República aristocràtica i l'aversion que sentia contra el sistema imperial mediatitzaren la seva apreciació de molts dels fets. La primera d'elles, les *Històries*, originalment estava composta per dotze llibres que abarcaven el període comprès entre el 68 i el 96 d.C., és a dir, des de la mort de Neró fins a l'assassinat de Domicià, dels quals només ens han arribat els quatre primers llibres i part del cinquè. D'altra banda, els *Annals*, escrits entre el 115 i el 117 d.C., estaven subdividits en divuit llibres que exponien els esdeveniments des de la mort d'August fins a la de Neró, dels quals només s'han conservat els quatre primers i fragments del V, VI, XI, XII, XIII, XIV, XV i XVI. En definitiva, tenim que les dos principals obres de **Tàcit** donen un quadre perfecte de la història de Roma al llarg del s. I d.C. i constitueixen una font fonamental per a la història dels primers moments de l'Imperi.

Concretament, al llibre I dels *Annals* trobem una famosa referència a *Tarraco*, l'única menció a la ciutat que hi ha a tota l'obra conservada de **Tàcit**. La cita en qüestió fa referència a com l'emperador Tiberi, a principis del seu govern, vers l'any 15 d.C., consentí, a petició dels hispànics, la construcció d'un temple dedicat al difunt August a *Tarraco*, «*Templum ut in colonia Tarraconensi strueretur Augusto petentibus Hispanis permissum datumque in omnis prouincias exemplum*» (**Tàcit**, *Ann.* I, 78, 1)¹⁰¹.

Aquest temple dedicat a August, que es va bastir al *forum* de la colònia, apareix representat de manera simbòlica, juntament amb l'estàtua de culte del nou déu August, a les encunyacions cíviqües tarragonines, que es van fer ressò d'aquest culte. Gràcies aquestes representacions podem saber que es tractava d'un temple octàstil i díptic, amb columnes de bases àtiques i capitells compostos, un frontó amb clipeu decorat i acróteres en forma de palmera, i un pòdium format, excepcionalment, per tres esglaons i estilobat, però amb l'habitual escala d'accés típica dels temples romans. La construcció d'aquest temple «*in omnis prouincias exemplum*», amb un clar caràcter provincial, prova la consolidació de la religió estatal i de la deïficació d'August a *Tarraco* ja des dels inicis del s. I d.C.¹⁰².

1.13.- Quintilià, *Institutiones Oratoriae*.

El retòric hispànic nascut a *Calagurris Iulia* (Calahorra), **Marc Fabi Quintilià** (35-96 d.C.), contemporani de **Tàcit**, també es refereix directament a la ciutat de *Tarraco* a les seves *Institutiones Oratoriae*¹⁰³. **Quintilià** ens informa de com, abans de la construcció del temple

¹⁰⁰ F. Sanmartí Boncompie, *Tácito en España*, Instituto Antonio Nebrija, Publicaciones Emerita, Serie Humanística II, CSIC, Barcelona 1951; C. Codoñer (ed.), *Historia de la literatura latina*, Cátedra, Madrid 1997, pp. 605-636.

¹⁰¹ «*Que un temple es construí a August a la Colònia Tarraconense, fou permès als Hispans, que ho demanaven, i fou donat l'exemple a totes les prouíncies*» (**Tàcit**, *Ann.* I, 78). Traducció extreta de la següent publicació: **Tàcit**, *Annals*, I (llibres I-II), F. Soldevila (trad.), Fundació Bernat Metge, Barcelona 1930, p. 58.

¹⁰² R. Étienne, *Le Culte Impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste a Dioclétien*, París 1974, pp. 406-414 (especialment les pàgines 376-378); M. Beltrán i F. Beltrán, "Numismática hispanorromana de la Tarraconense", *Numisma*, 162-164 (1980), pp. 55-56; A. Beltrán, "La significación de los tipos de las monedas antiguas de España y especialmente los referentes a monumentos arquitectónicos y escultóricos", *ibidem*, pp. 137 i 149; L. Villaronga, *Numismática Antigua de Hispania. Iniciación a su estudio*, Barcelona 1979, pp. 273-274; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, pp. 59-60; P.P. Ripollès, "Augusto: las cecas hispanas", *I Curs d'Història Monetària d'Hispania. La moneda en temps d'August (Barcelona, 13-14 de novembre de 1997)*, Barcelona 1997, pp. 21-38; J. Benages, "Les monedes de Taragona (Addenda Primera)", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 16 (1994), pp. 41-42. **J. Gimeno** presenta una opinió diferent a la major part de la investigació, que té en consideració la cita i, per tant, defensa que el temple d'August fou bastit en època de Tiberi, constituint un clar indicador de la consolidació del culte a l'emperador i de la capitalitat de *Tarraco*, que com a ciutat més important de la prouíncia es converteix en el principal centre de culte imperial. **Gimeno**, per contra, desestima els testimonis que ens ofereix **Tàcit** i la numismàtica i afirma que no seria fins a l'època flàvia quan *Tarraco* es convertís en la capital de la *Hispania Citerior Tarraconensis* i en el centre de culte imperial més important de la prouíncia, moment en el qual l'epigrafia detecta l'inici de l'activitat del *concilium prouinciae* (RIT 252). Veure: J. Gimeno, "Plinio, *Nat. Hist.* III, 3, 21: reflexiones acerca de la capitalidad de Hispania Citerior", *Latomus*, 53 (1994), pp. 39-79.

¹⁰³ C. Codoñer (ed.), *Historia de la literatura latina*, Cátedra, Madrid 1997, pp. 589-603.

al qual es refereix **Tàcit**, ja n'hi havia a la ciutat un altar en honor del *princeps*, «*Et Augustus, nuntiantibus Terraconensibus palmam in ara eius enatam, "Apparet, inquit, quam saepe accendatis"*» (**Quintilià**, *Inst. Orat.* VI, 3, 77)¹⁰⁴.

D'aquesta cita podem intuir l'especial importància que tingué el culte a l'emperador a *Tarraco*, capital provincial i de *conuentus*, doncs és realment significatiu el fet que s'aixequés un altar en honor d'August quan aquest encara vivia. Podem dir que *Tarraco* fou una pionera en l'adopció i difusió del culte imperial, tal i com es desprèn de la cita de **Quintilià**.

Aquest altar dedicat a August pels tarraconenses apareix representant a les emissions cíviqües de *Tarraco* d'època de Tiberi, la qual cosa ens indica la gran repercussió que degué tenir la seva construcció. Cal destacar, seguint **R. Étienne**, el simbolisme i el missatge dinàstic que hi ha darrera de les representacions d'aquest altar del qual neix, significativament, una palmera, que constitueix el símbol de la victòria de Cèsar a *Munda*, l'any 45 a.C., i que és també l'arbre d'Apol·lo, el déu protector d'August¹⁰⁵.

1.14.- Suetoni, *Vides dels dotze Cèsars*.

Gai Suetoni Tranquil·le (75-150 d.C.), autor d'origen servil, però que va arribar a ser cap d'una de les cancelleries imperials en temps d'Hadrià, fet que li permeté l'accés a l'arxiu imperial, també es refereix al nostre territori a les seves *Vides dels dotze Cèsars*, que constitueixen altra de les fonts fonamentals per a la història del s. I a.C. La seva obra, que comença amb Juli Cèsar i acaba amb Domicià, constitueix un simple compendi de relats i anècdotes amenes sobre els emperadors. Al contrari que **Tàcit**, l'aspecte polític de les coses no li interessa i només pretén ser un narrador plaent¹⁰⁶.

Fonamentalment, ens interessen dues cites referides, concretament, a la ciutat de *Tarraco*, una continguda a la *Vida d'August* i l'altra a la *Vida de Galba*¹⁰⁷.

La primera menció de *Tarraco* és molt breu i apareix amb motiu de l'enumeració dels llocs fora de Roma en els quals August inicià algun dels seus consolsats. Com ja hem comentat, el *princeps* es va veure obligat a abandonar el camp de batalla de les Guerres Càntabres (29-26 a.C.) per culpa d'una malaltia, quelcom que el va fer retirar-se a *Tarraco*, ciutat de climatologia agradable i immillorablement ubicada per a rebre les notícies procedents de Roma i per a seguir a prop l'evolució del conflicte bèl·lic contra els càntabres i asturs. Per aquest motiu, August començà el seu vuitè i novè consolsats, els anys 26 i 25 a.C., a *Tarraco*, als quals fa referència la breu cita de **Suetoni**, «*nec omnis Romae, sed quartum consulatum in Asia, quintum in insula Samo, octauum et nonum Tarracone init*» (**Suetoni**, *Aug.* 26, 6)¹⁰⁸.

¹⁰⁴ «*Comme les habitants de Tarragone annonçaient à Auguste qu'un palmier avait poussé sur son autel: "On voit bien, dit Auguste, que vous y allumez souvent du feu"*». Traducció extreta de la següent publicació: Quintilià, *Institution oratoire*, IV (llibres VI-VII), J. Cousin (trad.), Les Belles Lettres, París 1977, p. 54.

¹⁰⁵ R. Étienne, *Le Culte Impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste à Dioclétien*, París 1974, pp. 365-378 (especialment les pàgines 376-378); M. Beltrán i F. Beltrán, "Numismática hispanorromana de la Tarraconense", *Numisma*, 162-164 (1980), pp. 55-56; A. Beltrán, "La significación de los tipos de las monedas antiguas de España y especialmente los referentes a monumentos arquitectónicos y escultóricos", *ibidem*, pp. 137 i 149; L. Villaronga, *Numismática Antigua de Hispania. Iniciación a su estudio*, Barcelona 1979, pp. 273-274; P.P. Ripollès, "Augusto: las cecas hispanas", *I Curs d'Història Monetària d'Hispania. La moneda en temps d'August (Barcelona, 13-14 de novembre de 1997)*, Barcelona 1997, p. 21-38; J. Benages, "Les monedes de Tarragona (Addenda Primera)", *Bulletí Arqueològic*, ep. V, 16 (1994), pp. 41-42; J. Gimeno, "Plinio, *Nat. Hist.* III, 3, 21: reflexiones acerca de la capitalidad de Hispania Citerior", *Latomus*, 53 (1994), pp. 39-79.

¹⁰⁶ C. Codoñer (ed.), *Historia de la literatura latina*, Cátedra, Madrid 1997, pp. 643-651.

¹⁰⁷ P. Le Roux, "Galba et Tarraco: à propos de Suetone, Galba, XII, 1", *Pallas*, 31 (1984), pp. 113-124.

¹⁰⁸ «*No tots els consolsats va començar-los a Roma, sinó que el quart el començà a Àsia, el cinquè a l'illa de Samos, el vuitè i el novè a Tarragona*» (**Suetoni**, *Aug.* 26, 6). Traducció extreta de la següent publicació: Suetoni, *Vides dels dotze Cèsars*, II [August], J. Icart (trad.), Fundació Bernat Metge, Barcelona 1967, p. 35.

La segona menció de **Suetoni** és més extensa i es refereix a les dolentes actuacions protagonitzades per l'efímer emperador Galba a *Tarraco* (**Suetoni**, *Galb.* 9). Per exemple, va ordenar que se li tallessin les mans i se les clavessin a la seva taula a un canvista que baratava la moneda o que es crucifixés a un tutor, malgrat la seva condició de ciutadà romà, acusat d'haver matat al seu protegit per apoderar-se de l'herència d'aquest, al qual només va concedir l'honor, donat el seu privilegiat *status* social, de ser penjat d'una creu més alta que la dels demés condemnats i pintada de blanc (**Suetoni**, *Galb.* 9, 2). Concretament, **Suetoni** fa una referència directa a *Tarraco* quan, com a nou exemple de l'avarícia i crueltat de Galba, narra com el general va reclamar tres onces que faltaven al pes de la corona d'or, procedent del temple de Júpiter, que li havien ofert els tarragonins i que Galba havia ordenat fondre, «*Praecesserat de eo fama saevitiae simul atque auaritiae, quod ciuitates Hispaniarum Galliarum que, quae cunctantius sibi accesserant, grauioribus tributis, quasdam etiam murorum destructione punisset et praepositos procuratoresque supplicio capitis adfecisset cum coniugibus ac liberis; quodque oblatam Tarraconensibus e uetere templo Iouis coronam auream librarum quindecim conflasset ac tres uncias, quae ponderi deerant, iussisset exigi*» (**Suetoni**, *Galb.* 12, 1)¹⁰⁹.

Tot i que no l'expliciti, de les paraules de **Suetoni** contingudes en aquest mateix fragment de la *Vida de Galba*, se'n pot deduir que *Tarraco* fou el lloc on, probablement, se li anuncià miraculosament la seva ascensió al tron imperial, «*Ob res et tunc in Africa et olim in Germania gestas ornamenta triumphalia accepit et sacerdotium triplex, inter quindecimuiros sodalesque Titios item Augustales cooptatus; atque ex eo tempore prope ad medium Neronis principatum in secessu plurimum uixit, ne ad gestandum quidem umquam iter ingressus quam ut secum uehiculo proximo decies sestertium in auro efferret, donec in oppido Fundis moranti Hispania Tarraconensis oblata est. acciditque, ut cum prouinciam ingressus sacrificaret intra aedem publicam, puero e ministris acerram tenenti capillus repente toto capite canesceret, nec defuerunt qui interpretarentur significari rerum mutationem successurumque iuueni senem, hoc est ipsum Neroni. non multo post in Cantabriae lacum fulmen decidit repertaeque sunt duodecim secures, haud ambiguum summae imperii signum*» (**Suetoni**, *Galb.* 8, 1)¹¹⁰.

Tarraco també podria haver estat el lloc on Galba va patir un infructuós atemptat. La referència a aquest succés es troba inserida en un passatge que va a continuació dels fets esdevinguts a *Clunia*, però tot sembla indicar que no té cap connexió amb la narració que es troba immediatament abans i que, per tant, l'atemptat no es va produir a la susdita ciutat. D'altra banda, l'anàlisi filològica d'alguns elements, com la utilització de l'arcaic substantiu *angiportus* per a definir el carreró on es produïren els fets, fa pensar que, més aviat, l'atemptat tingué com a escenari una ciutat portuària, que resulta difícil identificar amb *Carthago Nova*, doncs les característiques del paràgraf en qüestió i d'aquell on es narren els

---

¹⁰⁹ «L'havia precedit una fama ensem de crueltat i d'avarícia, per haver punit les ciutats de les Hispànies i de les Gàl·lies, que s'havien atardat a unir-se-li, imposant-los feixucs tributs i fins destruint en algunes llurs muralles, com també per haver aplicat la pena capital als oficials de llurs guarnicions i a llurs procuradors, junt amb llurs mullers i llurs fills; així mateix, va fer fondre una corona d'or, de quinze lliures, que li havien ofert els tarraconenses, treta d'un antic temple de Júpiter, i ordenà que els fossin exigides les tres unces que li faltaven per al pes» (**Suetoni**, *Galb.* 12, 1). Traducció extreta de la següent publicació: Suetoni, *Vides dels dotze Cèsars*, V, J. Icart (trad.), Fundació Bernat Metge, Barcelona 1971, p. 23.

¹¹⁰ «A causa dels seus serveis d'aleshores a Àfrica, com dels seus anteriors a Germània, va rebre les insígnies del triomf i un triple sacerdocí, en ésser agregat ensem al col·legi dels quindecimvirs i a les confraries dels Tícis i dels Augustals; des de llavors fins a la meitat del regnat de Neró, poc més o menys, va viure gairebé sempre retirat, i no es posava mai en camí, per fer el que fos, si no portava amb ell un carruatge amb un milió de sestercis d'or, fins que, en trobar-se una vegada sojornant a Fundi, li va ésser ofert el govern de la Hispània Tarraconense. I quan entrà en aquesta província succeí que, mentre oferia un sacrifici dins un establiment públic, el cabell d'un jove servent que sostenia el cofret de l'encens de sobte es tornà tot blanc, i no faltà qui va declarar que allò significava un canvi dels esdeveniments i que un ancià seria el successor d'una persona jove, o sigui, Galba de Neró. No massa temps després, a Cantàbria, un llamp caigué dins un llac, i hom hi va trobar dotze destrals, senyal inequívoc d'un poder sobirà» (**Suetoni**, *Galb.* 8, 1). Traducció extreta de la següent publicació: Suetoni, *Vides dels dotze Cèsars*, V, J. Icart (trad.), Fundació Bernat Metge, Barcelona 1971, p. 20.

esdeveniments de *Carthago Nova* (**Suetoni**, *Galb.* 9) resulten del tot incompatibles, «*et serui, quos a liberto Neronis ad fraudem praeparatos muneri acceperat, per angiportum in balneas transeuntem paene interemerunt, nisi cohartantibus in uicem ne occasionem omitterent, interrogatisque de qua occasione loquerentur, expressa cruciatu confessio esset*» (**Suetoni**, *Galb.* 10, 6)¹¹¹.

L'obra de **Suetoni** va tenir continuació al conjunt de biografies d'emperadors romans que rep el nom genèric d'*Historia Augusta*, on trobem dues referències directes a *Tarraco*, una a la *Vida d'Hadrià*, en la qual es narra l'atemptat frustrat que l'emperador va patir durant la seva visita a la ciutat (*Historia Augusta*, *Hadr.* XII, 3-5), i l'altra a la *Vida de Sever*, que es refereix a com Septimi Sever, encara pretor de la *Citerior*, l'any 178 d.C., va somniar amb la seva arribada al poder imperial (*Historia Augusta*, *Sev.* III, 3-6), referències que, evidentment, parlen de períodes ja molt avançats de l'Imperi i que sobrepassen àmpliament el marc cronològic establert en aquest estudi¹¹².

1.15.- Ptolomeu, *Geographías Hyphégesis*.

La següent font per ordre cronològic que es refereix a la nostra zona d'estudi és **Claudi Ptolomeu**, natural de Ptolemaica (Egipte), però que visqué a Alexandria, probablement entre els anys 100 i 178 d.C.¹¹³.

Ptolomeu destacà especialment pels seus estudis geogràfics i astronòmics, i d'entre les seves obres és de la nostra utilitat la seva *Geographías Hyphégesis* de vuit llibres, probablement escrita vers el segon quart del s. II d.C.¹¹⁴.

Concretament, al llibre II fa referència a la Cessetània, on ubica la ciutat de *Tarraco* (**Ptolomeu**, *Geogr.* II, 6, 17)¹¹⁵.

La importància de la seva obra és només a nivell geogràfic, doncs localitza els llocs amb les seves coordenades, però, per contra, no fa referència als estatuts jurídics d'aquests, sense aportar, en conseqüència, massa informació des d'un punt de vista político-administratiu. Sí té importància pel que fa a les ètnies, a les quals situa a les seves taules de dades, ubicant als "tarragonins" dins l'ètnia dels cassetans. Així doncs, és l'únic autor, juntament amb **Plini el Vell**, que aporta dades etnogràfiques sobre el nostre territori¹¹⁶.

Ptolomeu situa en la seva "descripció" del litoral nord-est de la Península Ibèrica, *grosso modo*, els ilercaons o ilercavons a les terres tortosines i, seguidament, els cassetans amb *Tarraco* i *Subur*, i els laietans amb *Barcino*; a l'interior, limitant amb els pobles del litoral situa els ilergetes i els lacetans (**Ptolomeu**, *Geogr.* II, 6, 16-19; II, 6, 71-72; i VIII, 3,

¹¹¹ «també uns esclaus, que va rebre com a present d'un llibert de Neró, preparats degudament per al crim, de poc que no el mataren quan, per un carreró, es dirigia als banys; sort que, pel fet d'exhortar-se mútuament a no deixar perdre l'avinentesa, hom els preguntà de quina avinentesa parlaven, i sota turment ho van confessar tots» (**Suetoni**, *Galb.* 10, 6). Traducció extreta de la següent publicació: Suetoni, *Vides dels dotze Cèsars*, V, J. Icart (trad.), Fundació Bernat Metge, Barcelona 1971, p. 22.

¹¹² A. Chastagnol (ed.), *Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècle*, Robert Laffont, París 1994; C. Codoñer (ed.), *Historia de la literatura latina*, Cátedra, Madrid 1997, pp. 693-700.

¹¹³ V. Bejarano i J. Maluquer, *Hispania Antigua según Pomponio Mela, Plinio el Joven y Claudio Ptolomeo*, Barcelona 1987, pp. 77-78.

¹¹⁴ A. Berthelot, "Les données numériques fondamentales de la géographie antique d'Ératosthène à Ptolémée", *Revue Archéologique*, II (1932), pp. 1-34; R. Thouvenot, "Quelques observations sur la Géographie de Ptolémée", *Hommages à Albert Grenier*, M. Renard (ed.), *Latomus*, 58 (1962), pp. 1501-1506; G. Aujac, *Claude Ptolémée, astronome, astrologue, géographe. Connaissance et représentation du monde habité*, CTHS, París 1993; J.M. Gómez Fraile, "La Geografía de la Hispania Citerior en C. Tolomeo: análisis de sus elementos descriptivos y aproximación a su proceso de elaboración", *Polis*, 9 (1997), pp. 183-247.

¹¹⁵ **Ptolomeu**, *Geogr.* II, 6, 17:
«Litoral dels cassetans:

<i>Tarracon</i>	16°20' 40°40'
<i>Subur</i>	16°50' 40°45'».

¹¹⁶ A. Tovar, *Iberische Landeskunde. Tarraconensis*, III, Baden-Baden 1989, p. 35.

4) (Fig. 16)¹¹⁷.

Figura 16. La Península Ibèrica a partir de Ptolomeu (segons A. Tovar).

1.16.- Dió Cassi, *Historia Romana*.

L'historiador **Dió Cassi** (155-235 d.C.), natural de Nicea de Bitínia (Àsia Menor), pertanyia a l'alta burocràcia imperial i va arribar a ostentar importants càrrecs, doncs fou senador, cònsol, *legatus*, procònsol de l'Àfrica i pretor de Dalmàcia i Pannònia, la qual cosa li va permetre adquirir una gran experiència militar i administrativa, molt valuosa per a la seva activitat com a escriptor.

Dió Cassi va dedicar la seva obra a l'època de les grans conquestes romanes. La seva *Historia Romana* estava composta per vuitanta llibres que abastaven tota la història de Roma des dels inicis fins al 222 d.C. S'han conservat bastant bé els llibres compresos del XXXVI al LIX, dedicats al període comprés entre el 68 a.C. i el 46 d.C., mentre que de la resta només queden fragments.

La *Historia Romana* fou la font principal dels escriptors bizantins com **Xiflí** (s. XI) i **Zonaras** (s. XII) i, per això, és possible reconstruir algunes parts de l'obra que s'han perdut. És particularment útil per a l'època de les conquestes romanes el llibre VIII de les *Cròniques* de **Zonaras**¹¹⁸.

Pel que fa al territori objecte del present estudi hem de destacar una referència continguda a l'obra de **Dió Cassi** en la qual se'ns parla de la reorganització provincial

¹¹⁷ Sobre la confusió a les fonts literàries antigues entre lacetans, laietans i iacetans, i els problemes per ubicar-los geogràficament, podeu consultar un interessant comentari a: O. Olestí, *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I a.C.)*. Estudi d'Arqueomorfologia i Història, Mataró 1995, pp. 51-54.

¹¹⁸ Dió Cassi, *Histoire Romaine* (llibres 48-49), M.-L. Freyburger i J.-M. Roddaz (trad.), Les Belles Lettres, París 1994; Dió Cassi, *Dio's Roman History*, IV (XLI-XLV), E. Cary i H. Baldwin (trad.), Loeb Classical Library, Londres 1969; Dió Cassi, *Dio's Roman History*, VI (LI-LV), E. Cary i H. Baldwin (trad.), Loeb Classical Library, Londres 1969; J.A. López Férez (ed.), *Historia de la literatura griega*, Cátedra, Madrid 1988, pp. 1078-1083.

d'August¹¹⁹ i del trasllat definitiu de la seu del governador de la *Hispania Citerior* a *Tarraco*, que des d'aleshores prendria la denominació d'*Hispania Citerior Tarraconensis* (**Dió Cassi**, *Hist. rom.* LIII, 12, 5)¹²⁰. Aquesta cita es troba immersa en la problemàtica entorn al moment en el qual *Tarraco*, centre "polític-administratiu de la província" al llarg del període tardo-republicà, es va consolidar definitivament com a capital provincial, doncs mentre que l'opinió general afirma que el fet es va produir vers el 27 a.C.¹²¹, data en la qual, tradicionalment, es localitza la divisió provincial augustiana, n'hi ha autors que, per contra, opinen que es materialitzà més avançada l'època augustiana¹²² o, fins i tot, ja en època flàvia¹²³. **Dió Cassi** també fa menció expressa a *Tarraco* al referir-se a l'obligada estada que el *princeps* va realitzar en aquesta ciutat al caure malalt durant la primera fase de les Guerres Càntabres¹²⁴.

1.17.- Orosi, *Historiae ad versus paganus*.

Alguns dels autors cristians dedicaren passatges de les seves respectives obres a les contrades tarragonines, especialment, a la ciutat de *Tarraco*. Aquest és el cas de l'historiador i teòleg **Pau Orosi** (390-418 d.C.), possiblement natural de *Bracara Augusta* (*Gallaecia*), tot i que alguns defensen el seu naixement a la mateixa *Tarraco*.

Es tracta d'una de les figures més representatives de la nova historiografia cristiana, juntament amb **Eusebi de Cesarea**, **sant Atanasi** i **sant Agustí d'Hipona**, una historiografia cristiana que clarament s'estava imposant a la decadent historiografia pagana del s. IV d.C., representada per **Eutropi**, **Aureli Víctor** i **Ausoni**, que, en lloc d'innovar, es limità a rellegir i resumir les obres dels autors clàssics antics¹²⁵.

Orosi fou deixeble de **sant Agustí d'Hipona** i, per encàrrec d'aquest, compilà tota la informació necessària per a defensar la causa cristiana davant les crítiques manifestades pels pagans, els quals acusaven als cristians de ser els responsables de totes les desgràcies, de la

¹¹⁹ M.-L. Freyburger-Galland, "La notion de 'provincia' chez Dion Cassius", *Pouvoir et Imperium (IIIe av. J.-C.-Ie ap. J.-C., Diaphora*, 6, Nàpols 1996, pp. 97-104.

¹²⁰ «Africa, Numidia, Asia, Greece with Epirus, the Dalmatian and Macedonian districts, Crete and the Cyrenaic portion of Libya, Bithynia with Pontus which adjoined it, Sardinia and Baetica were held to belong to the people and the senate; while to Caesar belonged the remainder of Spain, -that is, the district of Tarraco and Lusitania, -and all the Gauls, -that is, Gallia Narbonensis, Gallia Lugdunensis, Aquitania, and Belgica, both the natives themselves and the aliens among them» (**Dió Cassi**, *Hist. rom.* LIII, 12, 5). Traducció extreta de la següent publicació: *Dió Cassi, Dio's Roman History*, VI (LI-LV), E. Cary i H. Baldwin (trad.), Loeb Classical Library, Londres 1969, pp. 218-221.

¹²¹ Autors com **J. Ruiz d'Arbulo** afirmen que, durant tot el període tardo-republicà, des del bon començament de la conquesta romana, i malgrat la rivalitat existent entre *Tarraco* i *Carthago Nova*, la ciutat de *Tarraco* ja fou la capital de la *provincia Hispania Citerior*, opinió amb la qual no estem d'acord degut a que considerem que les nocions de província i capital provincial no estaven gaire definides al període tardo-republicà i que no va ser fins a l'època augustiana quan aquests principis bàsics de l'organització territorial romana es consolidaren. Pensem que seria més adient parlar, durant l'època tardo-republicana, de "centre polític-administratiu" que, segons les poques informacions aportades per les fonts literàries antigues (fonamentalment **Polibi**, **Titus Livi** i **Cèsar**), probablement es va situar a *Tarraco*, nucli urbà sempre fidel a Roma i que al llarg de tot el període final de la República romana, va ser escollit successivament com a lloc de reunió de les assemblees provincials. Veure: J. Ruiz de Arbulo, "Tarraco, Carthago Nova y el problema de la capitalitat en la Hispania Citerior republicana", *Miscel·lània Arqueològica a J.M. Recasens*, Tarragona 1992, pp. 115-130.

¹²² **J.M. Roddaz** situa la divisió d'*Hispania* en tres províncies, en contra de l'opinió majoritària, els anys 16-13 a.C., moment en què August va viatjar per segona vegada a la capital de la *Citerior* en el marc d'una visita a les províncies occidentals. Veure: J.M. Roddaz, "Agripa y la Península Ibérica", *Anas*, 6 (1993), pp. 123-124 (original en francès a *Il Bimillenario di Agrippa*, Gènova 1990).

¹²³ No hem d'oblidar l'arriscada proposta de **J. Gimeno**, el qual afirma que la dualitat *Tarraco-Carthago Nova*, les dues ciutats més importants del Llevant peninsular, mai es va superar i que *Tarraco* no va convertir-se en capital de la *Hispania Citerior* fins a l'època flàvia i només, «PORQUE es obra de los Escipiones, mientras que Carthago Nova, con toda su importancia geográfica, históricamente tiene la traba de serlo de los púnicos» (p. 79). Veure: J. Gimeno, "Plinio, Nat. Hist. III, 3, 21: reflexiones acerca de la capitalidad de Hispania Citerior", *Latomus*, 53 (1994), pp. 39-79.

¹²⁴ «Accordingly Augustus found himself in very great embarrassment, and having fallen ill from over-exertion and anxiety, he retired to Tarraco and there remained in poor health» (**Dió Cassi**, *Hist. rom.* LIII, 25, 7). Traducció extreta de la següent publicació: *Dió Cassi, Dio's Roman History*, VI (LI-LV), E. Cary i H. Baldwin (trad.), Loeb Classical Library, Londres 1969, pp. 260-261.

¹²⁵ J.M. Alonso Núñez, "Orosius on Contemporary Spain", *Studies in the Latin Literature and Roman History*. V, C. Deroux (ed.), *Latomus*, 206, Brusel·les 1989, pp. 491-507; C. Codoñer (ed.), *Historia de la literatura latina*, Cátedra, Madrid 1997, pp. 700-705.

decadència de l'Imperi i, en particular, del saqueig de Roma pels visigots d'Alaric, l'any 410 d.C., doncs havien provocat la desaparició de les antigues tradicions i l'abandonament del culte als veritables déus, els de l'Olimp.

D'aquesta manera, **Orosi**, cap al 416 d.C., escrigué els set llibres de les seves *Historiae ad versus paganus*, que comencen amb la creació d'Adam i arriben fins al seu temps i en les quals podem observar un concepte providencialista dels esdeveniments històrics, fonamentat en la filosofia de la història o, millor dit, en la teologia de la història, que **sant Agustí d'Hipona** va presentar al seu *De civitate Dei*, que escrigué entre els anys 412 i 426 d.C.¹²⁶. Al llarg de la seva obra, **Orosi** va demostrar que les catàstrofes ja havien afectat al món molt abans del triomf del cristianisme i, que el que estava succeint era un càstig de Déu pels pecats comesos pels pagans.

El nostre autor es refereix explícitament a *Tarraco* en tres ocasions.

La primera menció la fa al destacar la proximitat de la nostra ciutat respecte a les illes Balears, «*Insulae Baleares duae sunt, maior et minor, quibus insunt bina oppida; maior Tarraconam Hispaniae ciuitatem, minor Barcionam septentrionem uersus contra se habent; maiori subiacet insula Ebusus. Deinde ab oriente Sardiniam, ab aquilone mare Gallicum, a meridie et africo Mauretanicum pelagus, ab occasu Hibericum pelagus spectant*» (**Orosi**, *Hist. adv. pag.* I, 2, 104)¹²⁷.

La segona, més extensa i de major interès, parla de l'estada d'August a la ciutat durant les Guerres Càntabres (29-19 a.C.), que posaren punt i final a la conquesta d'*Hispania*, i informa de com el *princeps* rebé ambaixades de diversos pobles procedents de tot arreu de l'Imperi, «*Interea Caesarem apud Tarraconem citerioris Hispaniae urbem legati Indorum et Scytharum, toto Orbe transmissis, tandem ibi inuenerunt, ultra quod iam quaerere non possent, refuderuntque in Caesarem Alexandri Magni gloriam: quem sicut Hispanorum Gallorumque legatio in medio Oriente apud Babylonam contemplatione pacis adiit, ita hunc apud Hispaniam in Occidentis ultimo supplex cum gentilicio munere eous Indus et Scythia boreus orauit. Cantabrico bello per quinque annos acto totaque Hispania in aeternam pacem cum quadam respiratione lassitudinis reclinata ac reposita, Caesar Romam rediit*» (**Orosi**, *Hist. adv. pag.* VI, 21, 19-21)¹²⁸.

La tercera cita de *Tarraco* la trobem fora del nostre marc cronològic, en el context de les invasions germàniques de mitjans del s. III d.C., durant el govern de Gal·liè (260-268 d.C.)¹²⁹, que l'autor interpreta com un càstig diví provocat per les persecucions de

¹²⁶ Per a **sant Agustí** la història és la realització d'un pla creat per Déu per a la salvació dels homes i que és possible conèixer el passat, el present i el futur, si interpretem correctament la revelació divina continguda a la Bíblia.

¹²⁷ «*Il y a deux îles Baléares, la grande et la petite; dans chacune d'elles se trouvent deux bourgades; en direction du septentrion, la grande a en face d'ell Tarragone, cité d'Espagne, la petite, Barcelone; l'île d'Ebusus est située au dessous de la grande Baléare. Enfin, elles regardent, à l'orient, la Sardaigne, à l'aquilon, la mer Gauloise, au midi et à l'africus, la mer Maurétanienne, au couchant, la mer Ibérique*» (**Orosi**, *Hist. adv. pag.* I, 2, 104). Traducció extreta de la següent publicació: **Orosi**, *Histoires (contre les païens)*, I (llibres I-III), M.-P. Arnaud-Lindet (trad.), Les Belles Lettres, París 1990, p. 41.

¹²⁸ «*Pendant ce temps, après avoir traversé le monde entier, les ambassadeurs des Indiens et des Scythes trouvèrent enfin César à Tarragone, ville d'Espagne citérieure, au delà de laquelle ils ne pouvaient désormais continuer leur quête, et ils reportèrent sur César la gloire d'Alexandre le Grand: de la même façon qu'un ambassade d'Espagnols et de Gaulois vint, à des fins de paix, trouver celui-ci à Babylone, au centre de l'Orient, ainsi l'Indien de l'Aurore et le Scythe du Borée prièrent celui-là à genoux, en Espagne, à l'extrémité de l'Occident, avec des présents de leurs peuples. La guerre cantabrique ayant été faite pendant cinq ans et toute l'Espagne se laissant aller et s'abandonnant avec un soupir d'épuisement à une paix éternelle, César revint à Rome*» (**Orosi**, *Hist. adv. pag.* VI, 21, 19-21). Traducció extreta de la següent publicació: **Orosi**, *Histoires (contre les païens)*, II (llibres IV-VI), M.-P. Arnaud-Lindet (trad.), Les Belles Lettres, París 1991, p. 233.

¹²⁹ J. Sánchez Real, "La invasión germánica del 259", *Boletín Arqueológico*, èp. IV, 34 (1951), pp. 129-131; *Idem*, "Las invasiones germánicas", *ibidem*, èp. IV, 57-60 (1957), pp. 5-12; A. Balil, "Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del siglo III d.C.", *Italica*, 9 (1957), pp. 95-143; J.M. Recasens, *La Ciutat de Tarragona*, vol. I, Editorial Barcino, Barcelona 1966, pp. 154-157; J. Arce, "La crisis del siglo III d.C. en Hispania y las invasiones bárbaras", *Hispania Antiqua*, VIII (1978), pp. 257-269; *Idem*, "El siglo III d.C.: los preludios de la transformación de Hispania", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 357-358; L. Sagredo, "Las invasiones del siglo III d.C. en Hispania a la luz de los tesoriillos monetales", *Hispania Antiqua*, XI-XII (1981-1985), pp. 89-104; N. Santos Yanguas, "Las invasiones germanas del siglo III en Hispania. Estado de la cuestión", *Memorias de Historia Antigua*, VII (1986), pp. 151-175 (especialment les pàgines 155-168).

l'emperador Valerià (253-260 d.C.) contra els cristians, «*Et Gallienus quidem tam claro Dei iudicio territus, tamque misero collegae permotus exemplo, pacem ecclesiis trepida satisfactione restituit; sed non compensat iniuriae ultionisque mensuram unius impii quamuis perpetua et supra modum abominanda captiuitas contra tot milia excruciatia sanctorum, iustorumque sanguis ad Deum clamans in eadem sese terra ubi fusus est uindicari rogat*» (Orosi, *Hist. adv. pag.* VII, 22, 5)¹³⁰. Aquest important episodi, que culminà amb l'atac de la capital provincial de la *Hispania Tarraconensis*, es menciona també per altres autors cristians com **sant Jeroni**, qui, en efecte, insereix a la seva traducció de la *Crònica d'Eusebi de Cesarea*, considerada com la primera "Història de l'Església", una referència a *Tarraco* en relació al ja al·ludit atac germànic patit per la ciutat en època de Gal·liè (**Eusebi-Jeroni**, *Chron. ad annum* 264)¹³¹, i pels darrers representants de la decadent historiografia pagana, els epitomistes **Eutropi** (*Breviarium ab Urbe Condita* 8, 9) i **Aureli Víctor** (*Liber de Caesaribus* XXXIII, 3)¹³² i el poeta de *Burdigala Ausoni*, autor que, en ple s. IV d.C., encara continuava considerant *Tarraco* com una de les ciutats més importants de l'Occident romà (*Ordo urb. nob.* 11, 3) i que, a una de les seves epístoles, li aplica el controvertit qualificatiu de *thyrrhenica*, que fou considerat per **A. Schulten** com una prova de la possible fundació de *Tarraco* pels etruscs, però que **P. Pericay** va explicar, més aviat, per la similitud fonètica existent entre *Tarraco* i la localitat *Tarracina*, la qual cosa féu que **Ausoni** li atorgés a la primera el susdit qualificatiu, i que, d'altra banda, **G. Alföldy** atribueix al simple fet que les descripcions geogràfiques de l'Antiguitat Tardana consideressin que el límit oriental d'*Hispania* estava establert al mar Tirrènic («*Nunc tibi trans Alpes et marmoream Pyrenen / Caesarea est Augusta doums, Tyrrhenica propter / Tarraco est ostrifera super addita Barcino ponto*») (**Ausoni**, *Epist.* 27, 87-89)¹³³.

2.- LES FONTS EPIGRÀFIQUES.

El nombre de troballes epigràfiques referents a *Tarraco* és molt important, quelcom que no es d'estranyar tenint en compte l'enorme importància que va tenir la ciutat, colònia romana i capital provincial i de *conuentus iuridicus*.

En concret, es coneixen, fins avui dia, més de mil inscripcions romanes procedents de *Tarraco* i les seves rodalies, sense comptabilitzar els fragments sense importància i els epígrafs realitzats sobre *instrumentum domesticum*, que configuren un enorme *corpus* epigràfic que suposa, aproximadament, el 10 % del total d'inscripcions romanes trobades a terres hispàniques, al que hauríem d'afegir tots aquells epígrafs localitzats a altres regions, tant de la mateixa *Hispania* com de la resta de l'Imperi.

¹³⁰ «*Et certes, Gallien, terrifié par un jugement de Dieu si éclatant et bouleversé par l'exemple si malheureux de son collègue, rendit la paix aux églises avec une tremblante amende honorable; mais la captivité d'un seul impie, bien que perpétuelle et abominable au delà de toute mesure, ne compense pas au même degré le tort causé et la vengeance, en face de tant de milliers de saints torturés, et le sang des justes, criant vers Dieu sur la terre. Même où il a été répandu, exige d'être vengé*» (Orosi, *Hist. adv. pag.* VII, 22, 5). Traducció extreta de la següent publicació: Orosi, *Histoires (contre les païens)*, III (llibre VII), M.-P. Arnaud-Lindet (trad.), Les Belles Lettres, París 1991, p. 58.

¹³¹ Eusebi de Cesarea, *Histoire ecclésiastique*, I (llibres I-IV), G. Bardy (trad.), ed. du Cerf, Les Belles Lettres, París 1952.

¹³² J.M. Alonso Núñez, "Aurelius Victor et la Péninsule Ibérique", *Latomus*, 38 (1979), pp. 188-192; *Idem*, "Eutrope et la Péninsule Ibérique", *ibidem*, 40 (1981), pp. 384-387; S. Ratti, *Empereurs romains d'Auguste à Dioclétien dans le Bréviaire d'Eutrope*, *Annals Littéraires de l'Université de Franche-Comté*, 604, Paris 1996; Eutropi, *Breviarium / Aureli Víctor, Libro de los Césares*, E. Falque (trad.), Biblioteca Clásica Gredos, núm. 261, Madrid 1999.

¹³³ D.M. Ausoni, *Obres*, II, C. Riba, A. Navarro i J. Balcells (trad.), Fundació Bernat Metge, Barcelona 1928; A. Schulten, *Tarraco*, Barcelona 1948 (reed. Tarragona 1976); *Idem*, *Fontes Hispaniae Antiquae VIII. Las fuentes desde César hasta el siglo V d. de J.C.*, Barcelona 1954; P. Pericay, *Tarraco. Historia y mito*, Tarragona 1952, pp. 35 i ss.; G. Alföldy, *Tarraco*, *Forum* 8, Tarragona 1991, p. 22; J.L. Riestra, "Décimo Magno Ausonio: consideraciones a su actitud ante Hispania", *Homenaje al profesor Presedo*, P. Saéz i S. Ordóñez (eds.), Sevilla 1994, pp. 663-672; P. Otiña i J. Ruiz de Arbulo, "De Cese a Táraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización", *Empúries*, 52 (2000), p. 113.

La major part de les inscripcions han estat trobades al mateix nucli urbà de Tarragona, reutilitzades en la construcció d'edificis d'època medieval de la Part Alta de la ciutat, per tant, desplaçades del seu lloc original, i només s'han documentat trenta-nou fora d'aquest (RIT 901-936, 1074, 1077, 1979 i 1080). D'altra banda, hem de dir que, malauradament, el nombre d'epígrafs datables, a partir de criteris paleogràfics i de contingut, en època tardo-republicana, que són els que sobretot ens interessin, és molt petit, i que la immensa majoria de les inscripcions que ens han arribat, principalment llatines, pertanyen, tal i com indiquen les característiques de les lletres i les seves fòrmules, al període alto-imperial, és a dir, als tres primers segles de l'Imperi, moment de màxim esplendor de la ciutat, fent-se especialment abundants a partir del govern dels emperadors flavis. Fonamentalment, es tracta d'inscripcions de caire funerari realitzades sobre petites làpides sense decoració, altars o sarcòfags, encara que s'ha localitzat també una considerable quantitat d'epígrafs honorífics, especialment sobre pedestals d'estàtues, erigits en nom de divinitats, emperadors, senadors, cavallers, funcionaris imperials, *flamines* i influents membres de l'*ordo decurionum*, que es poden datar amb considerable precisió i que ofereixen dades molt importants a nivell administratiu i per aproximar-nos als estrats socials superiors. En aquest sentit, resulta significatiu que es conegui el 10 % dels *duumviri* de la ciutat que existiren durant l'època flàvia i antonina i al voltant del 70 % de tots els *flamines provinciae* pel mateix període cronològic. També es conserva un considerable nombre d'inscripcions tardo-antigues, al voltant de cent trenta, la més tardana de les quals és un epígraf funerari dedicat al bisbe Ciprià que va morir poc abans de la conquesta àrab de la ciutat (RIT 941).

Totes aquestes inscripcions han anat sorgint, tant a la ciutat pròpiament dita com a les seves rodalies, des de finals del s. XV, quan començà a néixer entre els erudits locals un cert interès pels monuments de la ciutat i per col·leccionar monedes i inscripcions, i, per aquest motiu, alguns epígrafs ja foren recollits a les obres d'alguns antiquaris com **A. Agustí i Ll. Pons d'Icart**, autors de dues sengles obres, *Diálogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades* (Tarragona 1587) i *Libro de las grandezas y cosas memorables de la metropolitana, insigne y famosa ciudad de Tarragona* (1572, reimpr. Lleida 1883), respectivament. Però el primer intent d'edició sistemàtica de les inscripcions tarragonines no el trobem fins a la publicació del volum segon del *Corpus Inscriptionum Latinarum* (Berlín 1869-1892) (CIL) d'**E. Hübner**, que recull gairebé la tercera part dels epígrafs de Tarraco (CIL II, 3587, 4071-4448, 4518, 4602, 4954, 6071-6143 i 6240). Aquest material epigràfic també fou publicat per **A. del Arco** al seu *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona con la clasificación hecha en 1878* (Tarragona 1894). L'augment de l'activitat arqueològica a la ciutat durant el s. XX, va comportar la troballa d'un gran nombre de noves inscripcions, destacant especialment en aquest sentit les excavacions realitzades per **J. Serra Vilaró** a la Necròpolis Paleocristiana i a l'àrea del *forum* colonial entre els anys 1925 i 1930, que suposaren la constatació de més de quatre-centes noves inscripcions que no foren recollides a cap publicació fins a l'aparició del monumental *Die römischen Inschriften von Tarraco* (RIT), publicat a Berlín l'any 1975, obra de l'eminent epigrafista alemany **G. Alföldy** que constitueix un sistemàtic catàleg dels epígrafs trobats a la ciutat i els seus voltants, que aconsegueix reunir exactament mil vuitanta inscripcions i que consta d'un annex sobre la tipologia dels monuments epigràfics i els criteris de datació. Actualment, constitueix, sens dubte, una eina de consulta fonamental per a tot investigador que vulgui abordar qualsevol tema relacionat amb la Tarragona romana. D'altra banda, hem de recordar que es troba en curs de preparació, per part dels professors **G. Fabrè, M. Mayer i I. Rodà**, el volum corresponent a la província de Tarragona de les *Inscriptions romaines de Catalogne* (IRC), que suposarà una actualització del *corpus* epigràfic tarragoní, doncs des de la publicació del RIT l'any 1975, s'han localitzat a Tarragona més de cent noves inscripcions, entre les quals destaca el grafit que acompanya al relleu de la Torre de Minerva, que constitueix la inscripció

més antiga trobada a *Tarraco* i a tot l'Occident romà, exceptuant l'*instrumentum domesticum*.

En diverses parts del present treball de recerca anirem fent referència als diversos epígrafs, raó per la qual no cal dur a terme en aquest apartat un estudi pormenoritzat de cadascun, una tasca que ens desviaria notablement del nostre objecte d'estudi. Tot i això, ens centrarem, encara que d'una manera molt superficial, en les inscripcions tardo-republicanes trobades a la mateixa ciutat o al seu *hinterland*, que, sens dubte, són les que més ens poden ajudar en la nostra investigació.

A part de fer referència a les inscripcions realitzades sobre material lapidi, també parlarem d'aquelles realitzades sobre *instrumentum domesticum*, majoritàriament sobre ceràmica (grafits, estapilles, etc...), tant llatines com ibèriques.

2.1.- Epígrafs sobre materials lapidis d'època tardo-republicana.

Pel que fa a *Tarraco* i el seu *hinterland*, hem de dir que el RIT només recull divuit inscripcions datables, per raons paleogràfiques i de contingut, en època tardo-republicana, principalment dins la primera meitat i mitjans del s. I a.C., entre les quals no comptabilitzem les realitzades sobre material ceràmic, és a dir, les estampilles sobre àmfora o dòlia, de las quals parlarem més endavant.

Es tracta d'un nombre molt reduït, però constitueix tot un privilegi si considerem l'absoluta mancança d'epígrafs tardo-republicans patida per la major part dels *corpus* epigràfics d'altres regions del nord-est peninsular.

De les divuit inscripcions de *Tarraco* recollides al RIT datables a les darreries del període republicà romà, només tres procedeixen de la Part Alta de la ciutat (RIT 5, 8 i 15). Dos d'elles en origen pertanyien a monuments funeraris ubicats extramurs, mentre que la restant sí que devia procedir, donat el seu contingut, del nucli urbà pròpiament dit, tot i que el fet que s'hagi trobat empotrada a un dels murs de la catedral indica que també fou traslladada del seu lloc original. De la Part Baixa de la ciutat, molt afectada pel desenvolupament urbanístic que Tarragona va experimentar des del s. XIX, la qual cosa ha comportat la pèrdua de la major part de les restes arqueològiques, procedeixen en total quatre inscripcions. Dues foren trobades a l'àrea del *forum* local (RIT 1-2), possiblement no gaire lluny del lloc on foren erigides originàriament, una altra a la cantonada dels carrers Pons d'Icart i Méndez Núñez, a uns 250 m. del *forum* (RIT 3), i la darrera a la zona compresa entre la Rambla Nova i la Vella (RIT 13). De la zona suburbana occidental, en la qual es va ubicar la necròpolis republicana i es va configurar la gran Necròpolis Paleocristiana, procedeix el major nombre d'inscripcions tarragonines d'època tardo-republicana. Dins l'àrea que ocupava la necròpolis de la ciutat del període tardo-republicà, s'han localitzat quatre làpides funeràries (RIT 9, 10, 12 i 18), mentre que a la Necròpolis Paleocristiana, a la qual es traslladaren molts monuments d'època republicana i, especialment, imperial, foren descobertes altres quatre, que, originàriament, pertanyien a l'àrea de la necròpolis tardo-republicana, i que acabaren sent reutilitzades a la Necròpolis Paleocristiana (RIT 4, 6, 14 i 17). Per últim, ens hauríem de referir a les inscripcions RIT 7, 11 i 16, de les que no es pot precisar el lloc on foren localitzades.

A continuació ens aproximarem a les inscripcions tardo-republicanes tarragonines que des del nostre punt de vista posseeixen un major interès històric.

En primer lloc, ens hauríem de referir a una placa de modestes dimensions (37 X 25 X 8 cm.) i realitzada amb pedra d'Alcover, que va ser localitzada dins l'àrea del *forum* colonial per **J. Serra Vilaró** a finals dels anys 20 (**Fig. 17**). Aquesta peça presenta la peculiaritat de trobar-se inscrita per les seves dues cares **RIT 1-2, pp. 1-2 (lãm. I, 1 i 2)**. A l'anvers trobem un epígraf honorífic que els tarragonins dedicaren a Pompeu l'any 71 a.C., amb motiu de la seva segona aclamació imperial per la submissió del dissident Sertori, «[Cn(aeo) Po]mpei[o

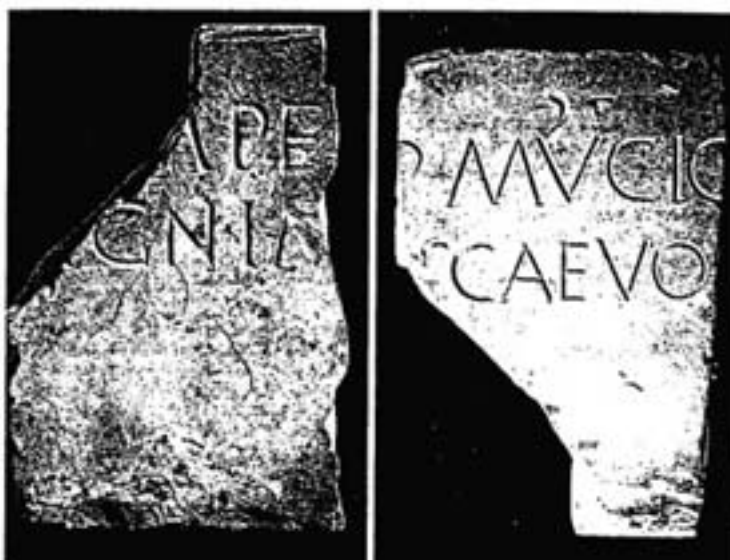
*Cn(aei) f(ilio)] / [M]agn(o) im[p(eratori) iter(um)]» (RIT 1). Aquesta dedicatòria a Pompeu a més de constituir el document més antic sobre l'existència del *forum* local de *Tarraco*¹³⁴, demostraria com la ciutat, que en un principi es va mostrar partidària de la causa sertoriana, tal i com indiquen, indirectament, algunes fonts literàries antigues (**Ciceró**, *Pro Font.* 7, 16; **Estrabó**, *Geogr.* III, 4, 10), va optar, finalment, per recolzar a Pompeu, qui, finalment, s'imposaria al camp de batalla. D'altra banda, al revers de la peça trobem un altre epígraf honorífic, però en aquest cas dedicat a un dels lloctinents de Cèsar, el senador Publi Múcius Scaevola, «*P(ublio) Mucio [.f(ilio)] / Scaevol[ae]*» (RIT 2). Aquesta inscripció, datable probablement l'any 49 a.C., després de la decisiva victòria de Cèsar sobre els lloctinents de Pompeu a la batalla d'*Ilerda*, prova l'ambigüitat política que mantingueren els tarraconenses durant el període de la Guerra Civil, doncs, hàbilment, després de la victòria cesariana i justament abans de que Cèsar arribés a la ciutat per a celebrar una assemblea provincial que havia convocat pel mateix any 49 a.C., van fer desaparèixer del seu *forum* l'estàtua erigida en honor de Pompeu, i que presidia la plaça pública des de l'any 71 a.C., i van reutilitzar la mateixa placa dedicada a l'*imperator*, que es trobava col·locada al pedestal de l'estàtua, per inscriure, això sí, pel seu revers, un nou epígraf dedicat, en aquest cas, al prestigiós oficial cesarià. Hem de dir, que ambdós epígrafs, constitueixen un testimoni de la creació d'importants xarxes clientelars entorn als caps militars romans que s'enfrontaren durant la Guerra Civil, la qual cosa també queda reflectida a la gran densitat dels *nomina Pompeius* i *Iulius* (per Cèsar) dins el *corpus* epigràfic tarraconí¹³⁵. Segons ha afirmat recentment **J. Ruiz de Arbulo**, professor de la Universitat de Lleida, Publi Múcius Scaevola, pertanyent a una noble família de senadors que tenia raons de pes per enfrontar-se a Pompeu i als seus partidaris, doncs la seva tia Tèrcia Múcia, la tercera dona del mateix Pompeu, havia estat repudiada per aquest l'any 62 a.C., a la seva tornada a Roma després d'una de les campanyes militars que va dirigir contra els pirates a Orient¹³⁶, va ser el prefecte al qual Juli Cèsar va encarregar la fundació de la colònia de *Tarraco*, fent-se càrrec, en conseqüència, de l'elaboració del cens i del cadastre de la ciutat i d'organitzar el repartiment de terres entre les tropes llicenciades després del triomf del dictador sobre els pompeians a *Ilerda*, i, és per aquesta raó, que la ciutat li va dedicar una estàtua al seu *forum* local, de la qual només ens resta el susdit epígraf documentat per **Serra Vilaró** durant les excavacions que va efectuar en aquesta zona de la Part Baixa de la ciutat. En opinió de **Ruiz de Arbulo**, el fet que l'epígraf, col·locat al pedestal de l'estàtua, no tingui dedicatòria significa que va ser la ciutat qui*

¹³⁴ M.C. Beltrán Martínez i J. Sánchez Real, "Una inscripción de Pompeyo en Tarragona", *Boletín Arqueológico*, èp. IV, 41-48 (1953-54), pp. 3-9; J.M. Recasens, *La Ciutat de Tarragona*, vol. I, Editorial Barcino, Barcelona 1966, p. 125; E.M. Koppel, "El Foro Municipal de Tarraco y su decoración escultórica", *XVII Congreso Nacional de Arqueología (Logroño, 1983)*, Saragossa 1985, pp. 841-857; R. Cortés, "Los foros de Tarraco", *Los Foros romanos en las provincias occidentales (Valencia, 1986)*, Madrid 1987, p. 22 (també publicat a *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 6-7, 1984-85, p. 189); R. Mar i J. Ruiz de Arbulo, "La basílica de la colonia de Tarraco. Una nueva interpretación del llamado Foro Bajo de Tarragona", *ibidem*, p. 34 (també publicat a *Forum 3*, Tarragona 1986, p. 4); J. Ruiz de Arbulo, "El Foro de Tarraco", *Cypsela*, VIII (1990), p. 123; C. Ruestes, *L'espai públic a les ciutats romanes del conventus tarraconensis: els fòrums*, vol. I, Bellaterra 1997 (Treball de Recerca inèdit), pp. 228-229; I. Arrayás, *Tarraco. Una aproximació històrico-arqueològica*, Bellaterra 1999 (Treball de Doctorat), pp. 136-141.

¹³⁵ E. Badian, *Foreign clientelae (264-70 B.C.)*, Oxford 1958, pp. 255-257; S.L. Dyson, "The distribution of Roman Republican family names in the Iberian Peninsula", *Ancient Society*, 11/12 (1980-81), pp. 288-291; M. Salinas de Frías, "La función del Hospitium y la Clientela en la conquista y romanización de la Celtiberia", *Studia Historica (Historia Antigua)*, 1 (1983), pp. 21-42; *Idem*, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 87-89; G. Alföldy, *Tarraco*, *Forum 8*, Tarragona 1991, p. 70; J.M. Abascal, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, *Anejos de Antigüedad y Cristianismo*, II, Murcia 1994, pp. 29-30, 151-163 i 198-201; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 29-38, 280-281 i 422-423. Sobre l'ambigüitat política dels tarraconins durant la Guerra Civil que enfrontà a Pompeu i a Cèsar, testimoniada de manera molt evident als epígrafs RIT 1 i 2, podeu consultar el següent article: L. Amela Valverde, "RIT 1 y 2. La ciudad de Tarraco entre pompeyanos y cesarianos", *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años (Valladolid, 23-25 de noviembre de 2000)*, L. Hernández Guerra, L. Sagredo San Eustaquio i J.M. Solana Sáinz (eds.), Valladolid 2001, pp. 145-151.

¹³⁶ **A. d'Ors** va identificar al Publi Múcius Scaevola de la inscripció tarraconina RIT 2 com un senador, germà de la dona de Pompeu, però **G. Alföldy** proposa per a la inscripció una datació que descarta aquesta identificació i s'apropa més a la proposada per **J. Ruiz de Arbulo**, que defensa que seria el fill d'aquell senador i que, per tant, la dona de Pompeu, a la qual aquest repudiaria l'any 62, seria la seva tia.

lliurament va decidir atorgar-li al senador filo-cesarià una estàtua sobre sòl públic, la qual cosa era un fet extraordinari a l'època en la qual es van produir els esdeveniments. L'autor conclou dient que el paper de Publi Múcius Scaevola, desplaçant del *forum* colonial tarragoní a un *imperator* de la significació de Pompeu, que, fins aleshores, havia estat el dominador absolut de la política romana, només pot explicar-se per l'existència d'un vincle excepcional amb la ciutat de *Tarraco*, possiblement aquell que es va derivar d'haver rebut del mateix Cèsar la responsabilitat directa de dirigir la fundació de la nova colònia romana. Per tant, en opinió de **Ruiz de Arbulo**, el fundador de la colònia de *Tarraco* fou Cèsar, però l'operació, que requeria la presència a la ciutat d'un responsable de família senatorial i amb rang de prefecte, va ser portada a terme per Publi Múcius Scaevola. Així doncs, des de l'any 49 a.C. Múcius Scaevola estigué probablement al front del procés de fundació colonial i l'any 45 a.C. és possible que encapçalés la desfilada inaugural d'entrada a la nova colònia *Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, portant els estendards de Cèsar, «*Caesaris vexilla*», tal i com ens narra **Florus** a la seva coneguda i controvertida descripció de la ciutat, redactada vers l'any 102 a.C. (**Florus**, *Vergilius orator an poeta* II, 6-9).

Figura 17. Làpida inscrita per les dues cares que es data vers el 71 a.C. i que fou trobada per **J. Serra Vilaró** durant les excavacions del *forum* colonial (RIT 1-2). Per una de les seves cares presenta una dedicatòria a Pompeu Magne (esquerra), mentre que per l'altra es rendeix homenatge a Publi Múcius Scaevola, un dels lloctinents de Juli Cèsar (dreta).

Entre les inscripcions tardo-republicanes tarragonines, tenen un especial interès aquelles escrites mitjançant caràcters ibèrics. Concretament, coneixem tres epígrafs d'aquesta natura, la inscripció **RIT 4**, pp. 3-4 (lám. I, 3), «---NEI / ---IN * / ----- / -----» (63 X 64 X 43 cm.), un epígraf bilingüe llatino-ibèric, trobat a la Necròpolis Paleocristiana, però que, probablement, pertanyia a un monument erigit a l'àrea de la necròpolis tardo-republicana de la ciutat, i les inscripcions, també bilingües, **RIT 9** (= **CIL II**, 4318a), pp. 6-7, «AREDC (*en caràcters ibèrics*) / ATNQLAUR· ANDLSLDU (*en caràcters ibèrics*) / Fulvia lintearia» i **RIT 18** (= **CIL II**, 4424a), p. 11, «ARETHG.ADU... (*en caràcters ibèrics*) / SACARILH... (*en caràcters ibèrics*) / HEIC· EST· SIT // // // // //», realitzades sobre làpides funeràries, que foren trobades a l'extrem sud-oest de la Part Baixa de la ciutat, prop de la Plaça de Prim, no gaire lluny de l'àrea de la necròpolis tardo-republicana. La persistència d'inscripcions ibèriques en les quals apareixen noms indígenes constitueix un testimoni de primera mà entorn a la progressiva integració de les èlites indígenes dins la nova oligarquia local que s'estava

gestant, les quals, finalment, abandonarien la seva llengua, com a mínim en els testimonis escrits, i adoptarien una nomenclatura romana, llatina. Un fenomen similar a l'observat a nivell epigràfic, es detecta en l'evolució dels materials ceràmics, produint-se una progressiva desaparició de la ceràmica ibèrica, que s'acabaria convertint en quelcom residual a començament de l'època imperial. Segurament, sota noms llatins s'amaga l'origen local de gran part de l'élite tarragonina¹³⁷. En aquest procés, jugaren un paper fonamental les xarxes clientelars que es van generar al voltant dels *imperatores* romans i que es van desenvolupar durant tot el període tardo-republicà, doncs constituïren un mitjà de primera magnitud per a la integració de les élites indígenes dins les estructures romanes i la definitiva dissolució de les organitzacions socials prèvies, les quals passaren a ser substituïdes per un nou marc de relacions més acord amb els interessos romans.

Altre prova respecte a la importància que tingué el sistema de la clientela per a la configuració de la societat "hispano-romana" tarragonina, la troben a la inscripció tardo-republicana **RIT 11 (= CIL II, 4386), p. 7 (lám. V, 1)**, «*Lucia / Porci f(ilia) / hinc sita*» (50 X 30 X 22 cm.), doncs testimonia el *nomen Porcius*, també registrat, com més endavant veurem, a les estampilles sobre materials ceràmics, «*M.PORC*»¹³⁸, que hem de relacionar amb l'influent *gens Porcia*, a la qual pertanyia el cònsol Marc Porci Cató, que, com tots sabem, va dirigir una campanya de repressió a *Hispania* a començaments del s. II a.C. El fet que a finals d'aquesta centúria l'ex cònsol Cneu Porci Cató escollís *Tarraco* com a lloc per exiliar-se (**Ciceró, Pro Balb. I, 11, 28**), podria reflectir l'existència a la regió d'importants xarxes clientelars amb els *Porcii*, que tindrien el seu origen en l'actuació protagonitzada decennis abans pel seu avantpassat, el qual, a més, l'any 171 a.C., havia estat escollit, fins i tot, com a *patronus* de la *Hispania Citerior* (**Titus Livi, Ab Urb. XLII, 31, 9 i XLIII, 2, 12**), nova dada que també convidaria a pensar que l'influent Cató el Vell, hauria establert importants vincles amb la població local durant la seva estada a terres hispàniques¹³⁹.

En aquest sentit, hem de destacar també la inscripció **RIT 7 (= CIL II, 6117), p. 6 (lám. V, 2)**, en la qual apareixen dos lliberts portadors del *nomen Aemilius*, «*[· A]emilius[· l(ibertus) N]icolavos / viv(it), / [Aemil]ia (?) (Gaiae) l(iberta) / [Hil]ara / [h(ic) s(ita)] est*» (31 X 23 X 8 cm.), i que, per tant, ens està documentant la *gens Aemilia* de procedència romana, la més representada a l'epigrafia tarragonina, des d'època tardo-republicana. Aquest epígraf de datació tardo-republicana, constitueix un nou testimoni de l'enorme importància que tingueren les clientele entorn als caps militars romans. El *nomen Aemilius* tingué una gran distribució per tota la Península Ibèrica, un fenomen que es deu a la notable activitat desenvolupada sobre sòl hispànic per diversos membres de la *gens Aemilia*. Hem de recordar les actuacions de *Lucius Aemilius Paulus*, *praetor* de la *Hispania Ulterior* l'any 191 a.C., de les quals només ens resta el testimoni del Bronze de Lascuta (CIL II, 5.041), de *Marcus Aemilius Lepidus Porcina*, cònsol l'any 137-136 a.C. que va participar al setge de Numància sense gaire èxit, i de *Marcus Aemilius Lepidus*, que va jugar un paper de

¹³⁷ G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 32; A. Prieto Arciniega, "Tarraco", *I Congreso Histórico-arqueológico Hispano-italiano (Elche, 26-29 de octubre de 1989)*, *Dialoghi di Archeologia*, 1-2 (1992), p. 91 (també publicat a *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 14, 1992, p. 86); J.M. Abascal, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, *Anejos de Antigüedad y Cristianismo*, II, Murcia 1994, pp. 31-35.

¹³⁸ J. Miró, "Les estampilles sobre àmfores catalanes. Una aportació al coneixement del comerç del vi del Conventus Tarraconensis a finals de la República i principis de l'Imperi", *Fonaments*, 7 (1988), pp. 243-263; R. Pascual, *Índex d'estampilles sobre àmfores catalanes*, Cuadernos de Arqueología, 5, Barcelona 1991, p. 90.

¹³⁹ E. Badian, *Foreign clientelae (264-70 B.C.)*, Oxford 1958, pp. 255-257; S.L. Dyson, "The distribution of Roman Republican family names in the Iberian Peninsula", *Ancient Society*, 11/12 (1980-81), pp. 258-263; M. Salinas de Frías, "La función del Hospitium y la Clientela en la conquista y romanización de la Celtiberia", *Studia Historica (Historia Antigua)*, 1 (1983), pp. 21-42; *Idem*, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 87-89; J.M. Abascal, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, *Anejos de Antigüedad y Cristianismo*, II, Murcia 1994, pp. 29-30 i 203-204; P. Otiña i J. Ruiz de Arbuló, "De Cese a Tarraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización", *Empúries*, 52 (2000), p. 113.

primer ordre en la política romana de mitjans del s. I a.C., al formar part del II Triumvirat juntament amb Marc Antoni i Octavi, el futur August, fent-se càrrec de les dues províncies hispàniques i de la Gàl·lia Narbonense¹⁴⁰. En definitiva, tal i com diu **M.A. Marín Díaz**, seguint a **C. González Román**¹⁴¹, «en la mayor parte de los gentilicios romanos existentes en Hispania con anterioridad a las Guerras Civiles y, especialmente, en los casos en que estos nomina pertenecen a familias de la nobilitas hispana no debe observarse la presencia de ciudadanos romanos, sino más bien los peregrini, estipendiarios, federados o libres; y especialmente de la aristocracia ibérica que ha sobrevivido al impacto de la conquista y que, aunque dependiente del poder romano, controla aún las ciudades en las que se ubican»¹⁴².

És significatiu constatar el fet que la major part de les inscripcions tarragonines d'època tardo-republicana que s'han conservat facin referència a lliberts, la qual cosa ens vindria a indicar que aquests constituïrien el contingent de població estrangera més important. A part de l'anteriorment al·ludida, RIT 7, en la qual es fa referència dos lliberts, portadors d'un *nomen* pròpiament llatí, tenim:

- la inscripció **RIT 3 (= CIL II, 6119), pp. 2-3**, «*L(ucius) Caesius / Amp(h)io / d(e) s(uo)*» (63 X 64 X 43 cm.), trobada a la confluència dels carrers Pons d'Icart i Méndez Núñez, a uns 250 m. a l'est de l'àrea del *forum* colonial, un lloc en el qual es suposa que, ja en època imperial, va existir un temple dedicat a la deessa *Tutela*, els orígens del qual, gràcies a la troballa d'aquesta inscripció, podrien trobar-se al període tardo-republicà;

- la **RIT 5, p. 4 (làm. I, 4)**, «---*L· EPHES*--- / ---*S· MAG*----» (60 X 40 cm.), que es va localitzar embotada al mur de la catedral que dona al carrer de Les Coques i que, segons **Alföldy** pot interpretar-se com «[.---] *l(ib.) Ephes[ius]*, / [---] *s mag(istri)*», fent referència, per tant, a dos lliberts que, en condició de *magistri*, dirigiren l'administració de la comunitat tardo-republicana tarragonina i constituent, en conseqüència, l'únic testimoni sobre l'organització comunal de *Tarraco* abans de la seva conversió en colònia;

- la **RIT 6, pp. 4-5 (làm. II, 1 i 2)**, en la que trobem dos epígrafs referits a diversos lliberts i esclaus, **(a)** «*[Pol(?)]lio Veici P(ubli) [s(ervus)]*, / *[L(ucius) Se]mpronius L(uci) l(ibertus) Aes[chines(?)]*, / *[Phil]odamus Anni P(ubli) [s(ervus)]*» (22 X 40 X 25,5 cm.) i **(b)** «*[M]agius M(arci), C(ai) l(ibertus) Cr(escens(?))*, / *[Sex(tus)---iu]s Sex(ti) l(ibertus) Theog[nis(?)]*, / *[P(ublius)---]cius P(ubli) l(ibertus) Ste[p]ha[nus]*» i «*Ridicula Vi[---] s(erva)]*, / *[Eu]ropa Verul[ani(?)]· s(erva)]*» (22 X 40 X 25,5 cm.), una inscripció localitzada a la Necròpolis Paleocristiana, però que, probablement, s'erigí en origen a l'àrea de la necròpolis tardo-republicana tarragonina, que documenta l'existència d'un monument funerari en el qual foren sepultats tot un seguit de lliberts i esclaus pertanyents a famílies diferents, quelcom que indica l'alt grau de cohesió social que existia entre els individus pertanyents a aquests grups socials, tots ells portadors d'un *cognomen* grec, un fet molt habitual, però que no ens ha de fer pensar que tots ells tingueren una procedència hel·lènica o oriental¹⁴³;

- la **RIT 8 (= CIL II, 4367), p. 6 (làm. III, 1)**, «*[S]ex(tus) Flavius / Sex(ti) l(ibertus) Plutus / vivit*» (40 X 110 cm.), trobada a la Part Alta de la ciutat, incrustada a un dels murs de la catedral, al costat de la RIT 5;

¹⁴⁰ S.L. Dyson, "The distribution of Roman Republican family names in the Iberian Peninsula", *Ancient Society*, 11/12 (1980-81), pp. 267-272; J.M. Abascal, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Anejos de Antigüedad y Cristianismo, II, Murcia 1994, pp. 29-30 i 67-72.

¹⁴¹ C. González Román, "Dediticii y clientes en el área ibérica de la Hispania republicana con anterioridad a las Guerras Civiles", *Esclavos y semilibres en la Antigüedad Clásica*, Madrid 1989, pp. 187-205.

¹⁴² M.A. Marín Díaz, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada 1988, pp. 77-78.

¹⁴³ J.M. Abascal, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Anejos de Antigüedad y Cristianismo, II, Murcia 1994, pp. 35-36.

- la **RIT 10** (= **CIL II, 4432**), **p. 7**, «[*Sex(tus)---vius Sex(ti) l(ibertus) Ger(manus)*], / [*Sex(tus)---vius (?) S]ex(ti) l(ibertus) Alchib(iades)*], / [---] *Priscus*», localitzada a l'extrem sud-oest de la ciutat, dins l'àrea de la necròpolis tardo-republicana, no gaire lluny de la Necròpolis Paleocristiana;

- la **RIT 12** (= **CIL II, 4371**), **p. 8 (lòm. III, 2)**, «*Cn(aeo) Lucretio / L(uci) f(ilio) Scap(tia) / Seleucus l(ibertus) de suo / faciendum coer(avit)*» (26,5 X 47 X 14 cm.), làpida funerària procedent, com en el cas anterior, de l'àrea de la necròpolis tardo-republicana;

- la **RIT 13** (= **CIL II, 4391**), **pp. 8-9**, «*L(ucius) Minucius / Philargu- / rus*», trobada a la Part Baixa de la ciutat, dins el sector comprés entre la Rambla Nova i Vella, concretament a la cantonada entre la Rambla Vella i el carrer Compte de Rius;

- la **RIT 14**, **p. 9 (lòm. IV, 1)**, «*L(ucius) Nonius / L(uci) l(ibertus) Hilarus*» i «*L(ucius) Nonius L(uci) l(ibertus) / Philoxsinus l(ibertus)*], / *vivit*» (37 X 185 X 37 cm.), originàriament erigida a la necròpolis tardo-republicana, però localitzada a la Necròpolis Paleocristiana, on va ser reutilitzada;

- la **RIT 16** (= **CIL II, 6135**), **p. 10 (lòm. V, 3)**, «*D(ecimus) Titurnius / D(ecimi), T(iti) l(ibertus) Diphilus / [P]atronus / [f(ecit)?]*» (34 X 32 X 20 cm.), de la que es desconeix la seva procedència;

- i la **RIT 17**, **p. 10 (lòm. IV, 2)**, «*A(ulus) Varaeus / A(uli) l(ibertus) Philonicus / Varaeia A(uli) l(iberta) / Danais fecit / viv(a)*» (39 X 54 X 16 cm.), trobada a la Necròpolis Paleocristiana, tot i que en origen degué pertànyer a la necròpolis tardo-republicana tarragonina.

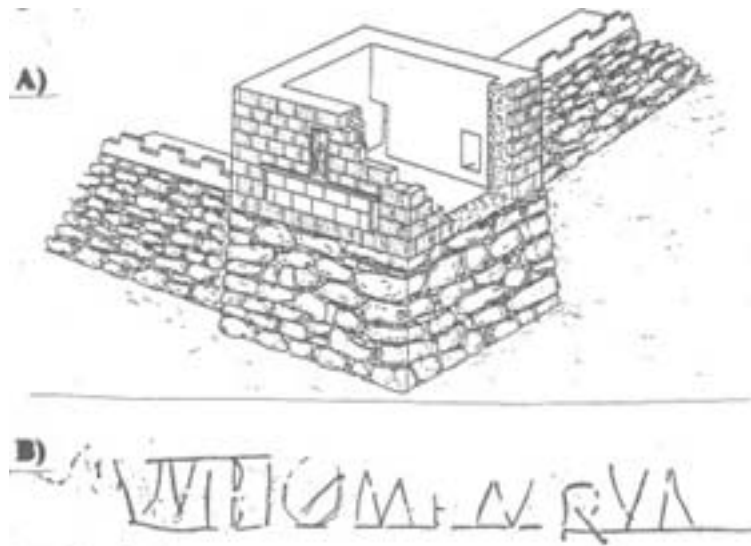
Totes aquestes inscripcions ens endinsen dins la problemàtica entorn al volum de l'emigració itàlica fora d'Itàlia durant l'època tardo-republicana i a la composició dels contingents migratoris, de la qual parlarem més endavant. Només avançarem que en opinió d'autors com **M. Villanueva** els contingents d'emigrants itàlics vers la península no foren massa elevats arran de les circumstàncies polítiques, ideològiques i socio-econòmiques existents a la Itàlia del s. II a.C. i que els emigrants arribaren especialment per a conquerir, integrats dins els exèrcits de conquesta, o per explotar, especialment esclaus o lliberts que actuaren com agents comercials de les élites itàliques amb interessos a les principals ciutats hispàniques, com *Gades*, *Carthago Nova* o *Tarraco*¹⁴⁴. Si respecte al volum dels contingents migratoris existeix una important controvèrsia entre investigadors, les diferències es minimitzen notablement a l'hora d'assenyalar que aquests estigueren majoritàriament integrats per itàlics, constituint els ciutadans romans una petita part. Mitjançant estudis onomàtics-prosopogràfics, com el realitzat per **A. Barreda**, s'ha aconseguit observar que gran part dels itàlics que emigraren vers *Hispania* procedien del Laci centro-meridional i la Campània. Respecte l'àrea tarragonina, **Barreda** considera «*como regiones originarias de las gentes republicanas tarraconenses las regiones sabélicas de la Italia central (sabinos, pelignos, marrucinos, picenos), el Lacio extra-urbano -sobre todo, centro-meridional (volusco-auruncos, cf. Tarracon / Tarracina)- y la Campania septentrional (Capua, Cales)*»¹⁴⁵. Per a realitzar aquesta afirmació, l'autora ha tingut en compte la troballa a l'àrea del *forum* local de *Tarraco*, durant les excavacions realitzades per **J. Serra Vilaró** dels anys 20 i 30, d'un bol del denominat Grup de la Clava Hercúlia, ceràmica fina de vernís negre de producció calena amb una datació, poc precisa, dins el s. III a.C., i amb una difusió restringida a la Itàlia central¹⁴⁶. També s'ha fixat en les característiques lingüístiques d'alguns

¹⁴⁴ M. Villanueva, "La inmigración y asentamiento romano-itálico en Hispania como factor de romanización del Campo", *Homenaje al profesor F. Presedo*, Sevilla 1994, p. 774.

¹⁴⁵ A. Barreda, *Gentes itálicas en Hispania Citerior (218 a.C.-14 d.C.)*. *Los casos de Tarraco, Carthago Nova y Valentia*, Bellaterra 1998 (Tesi Doctoral), p. 125.

¹⁴⁶ J. Principal, *Las importaciones de vajilla fina de barniz negro en la Cataluña sur y occidental durante el siglo III a.C.* Comercio y

testimonis, especialment en la presència de l'arcaic datiu en “-a”, observable al grafit que acompanya al relleu de la Torre de Minerva, «*M. VIBIO MENRVA*», que denota la presència de *gentes* republicanes de la Itàlia central. Aquest grafit, que no es troba inclòs dins el RIT, constitueix la inscripció llatina més antiga documentada a *Tarraco* i a tot l'Occident romà, deixant de banda les realitzades sobre *instrumenta domestica*, doncs, a partir del lloc de troballa, una torre pertanyent a la primera fase constructiva de la muralla, al tipus de lletra i a la forma arcaica en què apareix inscrit el nom de la deessa, «*MENRVA*», portador del datiu en “-a”, i el *nomen* del dedicant, «*VIBIO*», se li atorga una cronologia de finals s. III o principis del II a.C. (Fig. 18)¹⁴⁷.

Figura 18. A) Reconstrucció hipotètica de la Torre de Minerva, ubicada sobre el punt més alt del tossal tarragoní, a l'angle nord-est del recinte emmurallat romà, en la qual es troba el relleu de la deessa (segons **T. Hauschild**).
B) Grafit que acompanya al susdit relleu que constitueix la inscripció llatina més antiga de l'Occident romà.

L'onomàstica també ha aportat informacions molt útils en aquest sentit, doncs ha permès detectar gentilicis típicament itàlics poc freqüents, dels quals, en conseqüència, s'ha pogut determinar el seu origen. Les investigacions han establert els seus paral·lels a la Campània, el *Samnium* i les regions sabèliques de la Itàlia central (*Marsi*, *Piceni*, *Marrucini*). Els *nomina* en qüestió testimoniats al *corpus* epigràfic de *Tarraco* són *Veicius*, *Magius* i *Verulanus*, tots tres documentats a la inscripció RIT 6 (a) i (b), anteriorment al·ludida, *Nonius* i *Varaeus/Varaëia*, testimoniats a les inscripcions RIT 14 i RIT 17,

dinámica de adquisición en las sociedades indígenas, BAR International Series 729, Oxford 1998, pp. 53-54; *Idem*, “Tarraco, las cerámicas del Grupo Hercúleo y el comercio romano-italico anterior a la Segunda Guerra Púnica”, *Journal of Roman Archaeology*, 11 (1998), pp. 233-244; M. Cura i J. Principal, “Ceràmiques de vernís negre i contextos ceràmics d'importació del segle III aC a la Catalunya occidental”, *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el s. III a.C. i la primera meitat del segle II a.C.*, *Arqueomediterrànea*, 4, Universitat de Barcelona, Barcelona 1998, pp. 97-110; A. Barreda, *Gentes itálicas en Hispania Citerior (218 a.C.-14 d.C.)*, *Los casos de Tarraco, Carthago Nova y Valentia*, Bellaterra 1998 (Tesi Doctoral), pp. 124-125.

¹⁴⁷ T. Hauschild, “Torre de Minerva (Sant Magí). Una torre de la muralla romana de Tarragona”, *Boletín Arqueológico*, èp. IV, 133-140 (1976-77), pp. 49-73 (recopilat a T. Hauschild, *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona 1983, pp. 51-85); *Idem*, “La muralla y el recinto superior romano de Tarragona, nuevas aportaciones para su estudio”, *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 4-5 (1982-83), p. 109; *Idem*, *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona 1983, p. 10; *Idem*, “Murallas de Hispania en el contexto de las fortificaciones del área occidental del Imperio Romano”, *La ciutat en el món romà. XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 5-11 de setembre de 1993)*, vol. I, Tarragona 1994, pp. 224-225; G. Alföldy, “Die älteste römische Inschrift des Iberischen Halbinsel”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 43 (1981), pp. 1-12; *Idem*, “La cultura epigráfica de la Hispania romana: inscripciones, auto-representación y orden social”, *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, p. 290; F. Villar, “El dativo latino epigráfico en -a”, *Emerita*, 54 (1986), pp. 45-62; *Idem*, “Los diftongos largos en latín y en itálico”, *ibidem*, 55 (1987), pp. 43-50; A. Barreda, *Gentes itálicas en Hispania Citerior (218 a.C.-14 d.C.)*, *Los casos de Tarraco, Carthago Nova y Valentia*, Bellaterra 1998 (Tesi Doctoral), pp. 108-122.

respectivament, a les quals també ens hem referit abans, i *Rubena*, present a la inscripció **RIT 15 (= CIL II, 4402), p. 9**, «RVBENA///A / SVRA· CARTER / HING· SITA_S^T», trobada a la Part Alta de la ciutat, al carrer de Santa Anna, i de la que resulta difícil donar una única transcripció¹⁴⁸. Cal dir que també tenim testimoniat a *Tarraco* el *nomen Saponius*, tot i que no a una inscripció epigràfica, sinó a un grafit realitzat amb posterioritat a la cocció sobre un fragment ceràmic de campaniana A, «SAPO(nius)», que es va trobar al *forum* local de la colònia i que es data amb anterioritat al 200 a.C., dins el darrer quart del s. III a.C.¹⁴⁹. Tal i com afirma **A.M. Marín Díaz**, l'onomàstica permet pensar «en la existencia de una importante emigración económica de libertos a fines del S. II a.C. hacia los principales centros económicos de la costa levantina, Carthago Nova y Tarraco, esta emigración procedería muy posiblemente de las importantes ciudades de la Campania, que de esta forma no solamente proyectan sus intereses comerciales hacia el Mediterráneo Oriental, sino también hacia la Península Ibérica. Los escasos esclavos que aparecen en la epigrafía de Tarraco y Carthago Nova en época republicana poseen una onomástica que guarda relaciones con patronos campanos»¹⁵⁰.

En conclusió, hem de dir, a partir de les evidències conegudes, que mentre la major part dels gentilicis romans tardo-republicans foren producte de l'àmplia difusió de les clientele de determinats governadors provincials i *imperatores*, quedant descartada la possibilitat que reflecteixin una extensa projecció de la ciutadania romana per terres hispàniques, els *nomina* itàlics van ser el fruit, d'una banda, de la presència de lliberts i esclaus, instal·lats als principals centres econòmics del Llevant peninsular, especialment a *Tarraco* i *Carthago Nova*, que portaven a terme tot un seguit d'activitats comercials en nom dels seus *patroni* afincats a la Campània i, en conseqüència, jugaren un paper molt important en la vida econòmica i social d'aquestes ciutats, i, d'altra banda, del notable pes dels efectius aportats pels *socii* itàlics als exèrcits romans establerts a *Hispania*, respecte al nombre de ciutadans romans.

Hauríem d'incloure també entre les inscripcions tarragonines d'època tardo-republicana, un petit fragment epigràfic (16,5 X 15 X 4,8 cm.) que **Alföldy** va datar, en un primer moment, a inicis de l'Imperi i que ja va recollir dins el RIT, « ---] / [---] M· IMI / [colonia Triu] mphalis / [patro] no», **RIT 362 (= CIL II, 4134), p. 198 (lám. XIV, 4)**. Després d'estudiar en profunditat aquesta inscripció, el mateix **Alföldy**, creu haver trobat en ella un primer testimoni epigràfic, una primera prova empírica irrefutable, que demostraria l'existència de la colònia de *Tarraco* amb anterioritat a l'any 27 a.C., la qual cosa induiria a pensar que la promoció de la susdita colònia es va produir en temps de Cèsar i que silenciaria aquelles veus, com les dels dos joves investigadors alemanys, **T. Kruse** i **R. Scharf**, que, fonamentalment a partir de la reinterpretació de les fonts literàries antigues, proposen una cronologia augustiana per a la promoció colonial de *Tarraco*¹⁵¹. Per arribar a aquesta transcendental conclusió, **Alföldy** s'ha basat en la similitud existent entre el fragment epigràfic en qüestió, que formava part, en origen, d'una dedicatòria a un *patronus* de *Tarraco* que fou *imperator*, i les diverses inscripcions localitzades a Empúries dedicades a Cneu Domici Calví, procònsol de les dues províncies hispàniques entre els anys 39 i 36 a.C. i que

¹⁴⁸ J.M. Abascal, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Anejos de Antigüedad y Cristianismo, II, Múrcia 1994, pp. 178, 189, 211, 244 i 245; A. Barreda, *Gentes itálicas en Hispania Citerior (218 a.C.-14 d.C.)*. *Los casos de Tarraco, Carthago Nova y Valentia*, Bellaterra 1998 (Tesi Doctoral), pp. 77-108, 123, 381-395 i 432.

¹⁴⁹ J. Principal, *Las importaciones de vajilla fina de barniz negro en la Cataluña sur y occidental durante el siglo III a.C. Comercio y dinámica de adquisición en las sociedades indígenas*, BAR International Series 729, Oxford 1998; A. Barreda, *Gentes itálicas en Hispania Citerior (218 a.C.-14 d.C.)*. *Los casos de Tarraco, Carthago Nova y Valentia*, Bellaterra 1998 (Tesi Doctoral), p. 95.

¹⁵⁰ M.A. Marín Díaz, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada 1988, p. 81.

¹⁵¹ T. Kruse i R. Scharf, "Tarraco Triumphans oder die Caesaren des Florus", *Hermes*, 124 (1996), pp. 491-498.

fou, també, *patronus* de la ciutat romana d'*Emporiae* (IRC III, núms. 26 i 27-28)¹⁵². Aquesta apreciació ha conduït a l'autor alemany a identificar l'enigmàtic *patronus* de la inscripció tarragonina amb Cneu Domici Calví, una inscripció que, gràcies als epígrafs emporitans, ha pogut datar vers l'any 33 a.C. i ha restituit de la següent manera, «[Cn(aeo) Domitio M(arci) f(ilio) Calvino] / [pont(ifici), co(n)s(uli) iteru]m ° imp(eratori) / [colonia Urbs Triu]m^p^halis / [Tarrac(onensium) patro]no»¹⁵³.

2.2.- Inscripcions realitzades sobre material ceràmic.

Al costat de les inscripcions efectuades sobre materials lapidis, tenim aquelles realitzades sobre ceràmica en forma de grafitos o estampilles¹⁵⁴, que, generalment, constitueixen marques amfòriques, uns epígrafs que també ens poden aportar informacions molt útils i ens permeten identificar *nomina*, que ens ajudin a millorar el nostre coneixement sobre la societat i l'economia ibero-romana.

Malauradament, es posseeixen molt poques dades sobre la producció ceràmica al territori de *Tarraco* i els nostres coneixements gairebé es limiten a l'àrea de Reus, una situació que, sens dubte, es deu a les carències de la investigació. En conseqüència, el nombre d'estampilles i grafitos documentats al nostre territori és realment petit, apreciació que s'accentua si el comparem amb el nombre d'epígrafs sobre superfície ceràmica detectats a altres regions del nord-est peninsular, com la Laietània (*Laeetania* a les fonts), compresa per les actuals comarques del Barcelonès, Maresme, Vallès Occidental i Oriental i Baix Llobregat, regió sobre la qual s'han realitzat nombrosos estudis entorn a aquesta problemàtica.

Al llarg d'aquest breu apartat, només farem referència als epígrafs sobre material ceràmic que ens resulten més significatius, doncs no és la nostra comesa fer un inventari d'aquests i més tenim en compte que s'han realitzat treballs específics al respecte¹⁵⁵.

¹⁵² G. Alföldy, "Cnaeus Domitius Calvinus, Patronus von Emporiae", *Archivo Español de Arqueología*, 135-138 (1977-78), pp. 47-55; E. Ripoll Perelló, "El municipio ampuritano y su patrón Cneo Domicio Calvino", *Homenaje al prof. Martín Almagro Bosch*, III, Madrid 1983, pp. 279-285; J.-N. Bonneville, "Les patrons du municipe d'Emporiae (Ampurias, Espagne)", *Revue des Études Anciennes*, LXXXVIII (1986), pp. 181-200; I. Rodà, "Els lloctinents de Juli Cèsar, primers patrons d'Empúries", *Empúries*, 48-50 (1986-89), vol. II, pp. 246-249; M.J. Pena, "Ampurias romana a través de su epigrafía", *Cypsela*, IV (1982), pp. 173-178; *Idem*, "Emporiae", *I Congreso Histórico-arqueológico Hispano-italiano (Elche, 26-29 de octubre de 1989)*, *Dialoghi di Archeologia*, 1-2 (1992), pp. 71-72; G. Fabré, M. Mayer i I. Rodà, *Inscriptions Romaines de Catalogne III. Gérone*, Girona-París 1991, pp. 18-19 i 60-62; M. Ferreiro López, "Los legados de César en España", *II Congreso Peninsular de Historia Antigua (Coimbra, 18 a 20 de Outubro de 1990)*, *Actas*, Coimbra 1993, pp. 399-415; R. Plana i M.J. Pena, "Ampurias: cuestiones agrarias y jurídicas de finales de la República", *Studia Historica (Historia Antigua)*, 13-14 (1995-96), pp. 89-104.

¹⁵³ G. Alföldy, "Tàrraco, capital de la Hispania Citerior", *Dossier: Tàrraco: un patrimoni*, Kesse, 28 (abril de 1999), pp. 7-12 (especialment pàgines 7-8).

¹⁵⁴ Els *tituli picti*, és a dir, les inscripcions pintades, que, al contrari que els grafitos i les estampilles es realitzen *post-cocturam*, són molt més escassos i, fonamentalment, es coneixen per les àmfores oleàries Dressel 20 procedents de la Bètica. En el cas de trobar-se, proporcionen a l'investigador una informació molt valuosa, doncs poden indicar la data consolar, el contingut, la qualitat i, fins i tot, el destinatari o el comerciant.

¹⁵⁵ Hem de destacar els treballs de J. Miró, R. Pascual i V. Revilla i les contribucions realitzades per R. Járrega. Veure: J. Miró, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (I a.C.-I d.C.)*, BAR International Series, 473, Oxford 1988; R. Pascual, *Índex d'estampilles sobre àmfores catalanes*, Cuadernos de Arqueología, 5, Barcelona 1991; V. Revilla, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.-III d.C.)*, Cuadernos de Arqueología, 8, Barcelona 1995; R. Járrega, "Les àmfores romanes del Camp de Tarragona i la producció del vi Tarraconense", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5 (1995), pp. 179-194; *Idem*, "Poblamiento rural y producción anfórica en el territorium de Tarraco", *Journal of Roman Archaeology*, 9 (1996), pp. 471-483. Altrament, caldria fer una referència molt breu als segells sobre materials ceràmics de construcció localitzats a *Tarraco* i al seu *territorium*, tots amb una datació alto-imperial (sobretot flàvia i antonina), com el localitzat l'any 1995 al jaciment de la Pujada de Na Ponça (2.9.7.), situat al terme municipal de Cambrils (Baix Camp), o el trobat al de Molins Nous (2.23.2.), a Riudoms (Baix Camp). D'una banda, tindríem els materials constructius d'origen local, corresponents, tal i com indica C. Rico, a divuit productors diferents, i d'altra banda, els d'origen extrapeninsular procedents, fonamentalment, de la *Narbonensis* i d'Itàlia, com és el cas dels evidenciats a la Pujada de Na Ponça i a Molins Nous. Pel que fa a les produccions de procedència itàlica (a *Tarraco* i el seu *ager* s'han documentat, fins al moment, un total de sis segells procedents d'Itàlia), cal dir que, potser, serien producte, tal i com planteja M. Steinby, de simples materials que viatjaven com a llast als vaixells que arribaven, en aquest cas, al port de *Tarraco*, ja que la gran intensitat de les relacions comercials existents amb Roma, especialment durant els ss. I i II d.C., faria possible la seva arribada sense que això significués una comercialització real d'aquests. Per contra, respecte a les produccions procedents de la *Narbonense*, que arribaren a *Tarraco* en majors

Fins ara, aquests tipus d'inscripcions ens han documentat diversos *nomina*, entre els quals hem de destacar, el gentilici d'origen itàlic *Saponius*, del qual ja hem parlat, testimoni per un grafit *post-cocturam*, «*SAPO(nius)*», realitzat sobre un fragment ceràmic de campaniana A, que es va trobar al *forum* colonial de *Tarraco* i que es data vers el darrer quart del s. III a.C.¹⁵⁶. D'altra banda, gràcies a les marques amfòriques, «*M.ANTO(nius)*», documentada sobre el llavi d'una àmfora Pascual 1 trobada al derelict de Roda de Berà (1.13.2.)¹⁵⁷, i «*M.PORC(ius)*», anteriorment al·ludida, d'àmplia difusió per tot el nord-est peninsular, i que en aquest cas en concret es troba, igualment, sobre el llavi d'una àmfora Pascual 1¹⁵⁸, tenim testimoniats els *nomina Antonius* i *Porcius*, ambdós pertanyents a influents *gentes* romanes, que, possiblement, facin referència a individus vinculats directament amb aquestes famílies, fins i tot, d'indígenes immersos dins les xarxes clientelars creades per elles a territori hispànic al llarg de tot el període tardo-republicà. Com ja vam comentar, és especialment interessant el *nomen Porcius*, molt estès per tota *Hispania*, doncs pertany a una *gens* que va mantenir contactes molt estrets amb la Península Ibèrica i de la que formava part el cònsol Marc Porci Cató. La marca amfòrica «*PHILODAMVS*», pròpia de les àmfors produïdes al Sot del Camp (Sant Vincenç de Montalt, Maresme), exportades a la Gàl·lia meridional, i de la que tenim constància a diversos llocs de la geografia catalana, també ens apareix documentada al *territorium* de *Tarraco*, concretament sobre el coll d'una àmfora de tipus incert trobada a la mateixa Tarragona¹⁵⁹, i ens està testimoniant un *cognomen* d'origen hel·lènic, *Philodamus*, bastant habitual, que podria pertànyer, molt probablement, a un individu de condició servil, quelcom que, novament, ens fa plantejar-nos la importància que tingueren els lliberts dins les activitats productives i comercials.

A part d'aquestes, s'han trobat altres marques amfòriques als diferents centres productors d'àmfors localitzats al territori de *Tarraco*. Al jaciment de La Boada o Espluga Pobra (Reus, Baix Camp) (2.20.2.), s'han documentat les marques «*CE*», «*IR*» i «*CR.SVA*», en fragments que no permeten determinar la seva posició i la forma de l'àmfora, i «*P*», a un fragment de coll d'una àmfora indeterminada; al Mas d'Antoni Corts o Forn del Roquis (Riudoms, Baix Camp) (2.23.5.), s'han detectat la marca «*...PILVAM*», a dos colls d'àmfora Dressel 2-4, en un cas associada dins la mateixa cartela a la marca «*...AN*», i les marques «*GALLIC*», a un fragment, que no permet precisar la seva posició ni la forma amfòrica, i «*...NA*», sobre el coll d'una àmfora Dressel 2-4; al Mas de Gomandí, també conegut com a

---

quantitats, sí que hauríem de pensar en l'existència d'un comerç a cabotatge de materials de construcció. De tota manera, sembla que aquests materials d'origen extrapeninsular foren en el global una minoria que no va poder competir amb les productes locals que, sens dubte, aconseguiren furnir la demanda interna. Veure: M. Steinby, *Lateres signati Ostienses I-II*, Acta Instituti romani Finlandiae, vol. VII, 1-2, Roma 1978, p. 13 (nota 2); *Idem*, "Ricerche sull'industria doliare nelle aree di Roma e di Pompei: un possibile modello interpretativo", *I Laterizi di età romana nell'area nordadriatica*, C. Zaccaria (ed.), Cataloghi e monografie archeologiche dei Civili Musei di Udine, III, Roma 1993, pp. 9-14 (especialment pàgina 10); A. Bermúdez Mendel, *Materiales cerámicos de construcción empleados en la arquitectura romana de Tarraco y su entorno*, U.B., Barcelona 1988 (Tesis Doctoral inèdita); C. Rico, "Production et diffusion des matériaux de construction en terre cuite dans le monde romain: l'exemple de la Tarraconaise d'après l'Épigraphie", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XXIX/1 (1993), 51-86; *Idem*, "Índex de les marques epigràfiques sobre tegulae romanes de Catalunya i el País Valencià (antiga Tarraconensis)", *Saguntum*, 28 (1995), pp. 197-215; F. Tarrats, "Figlinae tarraconenses: producciones cerámicas alto-imperiales en la ciudad de Tarraco", *La ciutat en el món romà. XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 5-11 de setembre de 1993)*, Tarragona 1994, pp. 405-406; Ll. Piñol, J. López i G. Martí, "C. Calpetanus Hermes i la difusió de materials ceràmics de construcció de les figlinae urbanes de Roma a Tàrraco", *Empúries*, 52 (2000), pp. 281-288; M. García i J.A. Remolà, "Noves intervencions a les necròpolis tardoantigues del marge esquerre del riu Francolí", *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana (Tarragona, 15, 16 i 17 d'abril de 1999)*, J. Ruiz de Arbulo (ed.), Documents d'Arqueologia Clàssica, 3, Tarragona 2000, pp. 165-180 (especialment pàgina 170, notes 33-36 i fig. 24).

¹⁵⁶ J. Principal, *Las importaciones de vajilla fina de barniz negro en la Cataluña sur y occidental durante el siglo III a.C. Comercio y dinámica de adquisición en las sociedades indígenas*, BAR International Series 729, Oxford 1998; A. Barreda, *Gentes itálicas en Hispania Citerior (218 a.C.-14 d.C.). Los casos de Tarraco, Carthago Nova y Valentia*, Bellaterra 1998 (Tesi Doctoral), p. 95.

¹⁵⁷ R. Pascual, *Índex d'estampilles sobre àmfors catalanes*, Cuadernos de Arqueologia, 5, Barcelona 1991, p. 87 (núm. 135, lám. XVI/297).

¹⁵⁸ R. Pascual, *Índex d'estampilles sobre àmfors catalanes*, Cuadernos de Arqueologia, 5, Barcelona 1991, p. 90 (núm. 142.1); M.J. Pena, "Las marcas M. Porcius sobre ánforas Pascual 1", *Faventia*, 21/2 (1999), pp. 75-83.

¹⁵⁹ R. Pascual, *Índex d'estampilles sobre àmfors catalanes*, Cuadernos de Arqueologia, 5, Barcelona 1991, p. 114 (núm. 175.1).

Mas de Coll o de Maspujols (Riudoms, Baix Camp) (2.23.4.), s'han trobat les marques «CR», al coll d'una àmfora de forma indeterminada, «GALLIC», a una nansa de Dressel 2-4, «P», a un fragment de coll pertanyent a una àmfora indeterminada, i «...ILVAM (?)», a un fragment que no permet precisar la seva posició i la forma de l'àmfora; a la Timba del Castellot (Riudoms, Baix Camp) (2.23.6.), s'han documentat les marques «EVPRA», a un fragment de coll d'una àmfora indeterminada i «LCM», a un fragment que no permet conèixer la posició i la forma de l'àmfora; i, per últim, als Molins Nous (Riudoms, Baix Camp) (2.23.2.), s'ha detectat la marca «SPP», sobre un fragment amfòric que no permet identificar la seva posició i la forma de l'envàs¹⁶⁰.

De la petita quantitat de marques amfòriques localitzades als jaciments productors d'àmfores tarragonines ens manquen paral·lels coneguts d'altres llocs i, per aquesta raó, resulta realment molt complicat arribar a conèixer la comercialització exterior de les seves àmfores.

Respecte als grafit, que es troben situats sempre al pivot de la peça, hem de dir que desconeixem el seu significat, però és molt possible que estiguin relacionats amb la dinàmica de producció del taller i que, per exemple, serveixin per diferenciar les fornades. Probablement, no constitueixin elements identificadors d'un determinat centre de producció, ja que un mateix grafit s'ha detectat en tallers diferents.

S'han evidenciat peces amb grafit *pre-cocturam* als seus pivots a diversos tallers amfòrics del Camp de Tarragona, concretament al jaciment d'Els Antigons (Reus, Baix Camp) (2.20.13.), on s'han documentat els grafit «IL» i «B» (invertida) sobre àmfora Dressel 2-4, i al conegut com a Mas d'Antoni Corts (Riudoms, Baix Camp) (2.23.5.), en el qual han quedat testimoniat els grafit «HI» i «R» (invertida), possiblement, també detectats al forn de La Clota (Creixell, Tarragonès) (1.4.1.)¹⁶¹.

D'altra banda, a l'igual que succeeix amb les inscripcions realitzades sobre material lapidi, entre les quals trobem epígrafs escrits amb caràcters ibèrics, la qual cosa ens permet suposar una filiació ibèrica per l'individu en qüestió i reflecteix la vigència, encara, de la llengua i l'escriptura indígena, s'han localitzat estampilles ibèriques sobre àmfora al *territorium Tarraconensis*, indicatiu de que ens trobem davant una societat de substrat indígena, però en procés de romanització, testimonis inequívocs del procés d'integració i de participació del món indígena dins les estructures econòmiques i socials de Roma.

L'exemple més recent el constitueixen dues nanses que foren exhumades durant les prospeccions dirigides per **S.J. Keay** a l'*ager Tarraconensis* al jaciment de Masmolets, a Valls (3.21.7.), que **Keay** classifica amb el codi *site 4.1*, les quals ens han proporcionat dues estampilles amb caràcters ibèrics inscrits dins una cartela rectangular, una sobre àmfora Dressel 1A i l'altra sobre una Dressel 1B, ens les que sembla llegir-se les mateixes lletres «NIO» (en caràcters ibèrics). Fins ara, no s'ha pogut determinar el seu significat, però el fet que n'hi hagin tres lletres ha fet pensar en la possibilitat que es tracti de les inicials d'un *tria nomina*, expressades, de manera molt significativa, mitjançant caràcters ibèrics¹⁶².

¹⁶⁰ J. Miró, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (I a.C.-Id.C.)*, BAR International Series, 473, Oxford 1988, pp. 51-54 i 210-240; V. Revilla, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.-III d.C.)*, Cuadernos de Arqueología, 8, Barcelona 1995, pp. 174-184; R. Járrega, "Les àmfores romanes del Camp de Tarragona i la producció del vi Tarraconense", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5 (1995), pp. 179-194; *Idem*, "Poblamiento rural y producción anfórica en el territorium de Tarraco", *Journal of Roman Archaeology*, 9 (1996), pp. 471-483.

¹⁶¹ J. Miró, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (I a.C.-Id.C.)*, BAR International Series, 473, Oxford 1988, pp. 241-242; V. Revilla, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.-III d.C.)*, Cuadernos de Arqueología, 8, Barcelona 1995, pp. 174-184; R. Járrega, "Les àmfores romanes del Camp de Tarragona i la producció del vi Tarraconense", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5 (1995), pp. 179-194; *Idem*, "Poblamiento rural y producción anfórica en el territorium de Tarraco", *Journal of Roman Archaeology*, 9 (1996), pp. 471-483.

¹⁶² J.M. Carreté, S.J. Keay i M. Millet, *A Roman Provincial Capital and its Hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series Numbre Fifteen, Oxford 1995, pp. 81-82, 165 i 201.